

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД  
«ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

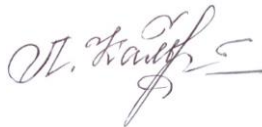
**КАЛЬЧЕНКО Лариса Володимирівна**

УДК [37.013.42:303.725.2]:  
[316.346.32-053.2-058.862:352]

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА  
В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ МІСТА**

13.00.05 – соціальна педагогіка  
23 Соціальна робота

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора педагогічних наук



Старобільськ – 2021

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано в ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), Міністерство освіти і науки України.

**Науковий консультант** – доктор педагогічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України  
**ХАРЧЕНКО Сергій Якович**,  
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), завідувач кафедри соціальної педагогіки.

**Офіційні опоненти:**

доктор педагогічних наук,  
старший науковий співробітник  
**АЛЕКСЄЄНКО Тетяна Федорівна**,  
Інститут проблем виховання НАПН України  
(м. Київ), завідувач лабораторії соціальної педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор  
**ОМЕЛЬЧЕНКО Світлана Олександрівна**,  
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ), ректор;

доктор педагогічних наук, професор  
**ЧЕРНЕЦЬКА Юлія Іванівна**,  
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради,  
професор кафедри соціальної роботи.

Захист відбудеться 14 травня 2021 року о 8.30 годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.01 Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ) за адресою: 93401, Луганська обл., м. Северодонецьк, вул. Лисичанська, 1-б, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» за адресою: 92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1.

Автореферат розіслано 14 квітня 2021 р.

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради



Н. І. Черв'якова

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми дослідження.** Для гармонійного розвитку дитини потрібна сім'я, у якій формуються позитивні емоційні стосунки, забезпечуються догляд та виховання відповідно до індивідуальних потреб і можливостей дитини, вибудовуються її світогляд та моральні орієнтири, формуються вміння та навички для успішної соціалізації (Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, 2017 – 2026).

На сучасному етапі розвитку українського суспільства трансформація форм сімейної організації і криза інституту шлюбу та сім'ї, соціально-економічні проблеми та війна на сході держави стали каталізатором зростання чисельності дітей категорії «соціальні сироти». У 2019 р. загальна кількість соціальних сиріт, які перебували в різних формах альтернативного догляду, в Україні становила понад 160 тисяч. 99 917 дітей – це вихованці інтернатних закладів і тільки 8 025 (8%) з них мають статус сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за рішенням суду. Усі інші вихованці – 91892 дитини – це діти, у яких є живі батьки, не позбавлені батьківських прав. 64709 дітей проживають у сімейних формах виховання й мають установлений компетентними органами статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Серед основних причин такого явища Мінсоцполітики України зазначає відсутність на місцевому рівні сімейно орієнтованих соціальних послуг, професійної підтримки батьків і дітей, вчасної допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО). Саме тому залучення місцевих громад, мобілізація їхніх ресурсів та прийняття ними відповідальності не лише за розвиток території, а й за забезпечення інтересів дітей, сімей, молоді, організація результативної роботи із запобігання соціальному сирітству, реабілітація бездоглядних та безпритульних дітей, розвиток сімейних форм виховання для дітей, позбавлених батьківського піклування, реінтеграція вихованців альтернативних форм догляду в біологічну сім'ю та суспільство стають важливими завданнями для територіальної громади міста (ТГМ), фахівців соціальної сфери, науковців, які досліджують цей процес та пропонують інноваційні підходи до його оптимізації.

Превентивно-профілактичні аспекти розв'язання соціальних проблем сімей, дітей, молоді, зокрема проблеми соціального сирітства, були предметом вивчення: античних філософів – Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля та ін.; видатних вітчизняних (А. Макаренко, В. Сухомлинський) та зарубіжних (Й. Герbart, А. Дістервег, Е. Дюркгейм, Д. Дьюї, П. Наторп та ін.) педагогів.

Міждисциплінарні аспекти феномену превенції соціального сирітства в умовах ТГМ представлено в наукових працях із соціальної педагогіки та соціальної роботи, педагогіки, психології, соціології, державного управління, права. Питання сутності, історії, причин виникнення явища соціального сирітства, шляхів, механізмів його подолання стали предметом наукових

пошуків Л. Артюшкіної, С. Бадори, Е. Бекової, Н. Васильєвої, І. Галатир, Н. Грачової, П. Дашкевич, О. Дементьєвої, Т. Завгородньої, І. Зверєвої, А. Капської, Л. Мардахаєва, А. Полянничко, А. Прихожан, А. Реана та ін., дослідників у галузі соціальної філософії – І. Наместнікова, Є. Студьонової, О. Тугарова, М. Фірсова, Е. Шевцової та ін.; соціальної педагогіки і соціальної роботи – Т. Алексєнко, О. Безпалько, Р. Вай-ноли, Т. Журавель, Н. Заверико, І. Зверєвої, А. Капської, Г. Лактіонової, В. Оржеховської, Т. Семигіної, С. Сургової, С. Толстоухової, Т. Федорченко, Ю. Чер-нецької та ін.; соціології соціальної роботи – М. Блума, О. Бородкіної, Н. Гурвича, Н. Максимовської, М. Мацковського, Л. Осьмук, Т. Протасової, М. Річмонд, Є. Холостової та ін.

Дослідженням проблем сім'ї як соціального інституту, її типів, функцій, причин кризи сім'ї та шлюбу, організації роботи з сім'єю та дітьми у СЖО займалися науковці різних часів та галузей знань, серед яких: соціологи – А. Антонов, В. Борисов, Ю. Корчак-Чепурківський, М. Мацковський, Л. Слосар, П. Сорокін; філософи – В. Галецький, Ю. Савельєва, В. Ткачова, Ф. Фомін, Т. Цюркало; психологи – Г. Бєвз, О. Бондарчук, В. Дружинін, В. Кравець, Дж. Райкус, Р. Скіннер, Р. Х'юз, Л. Шнейдер; педагоги – А. Андрущенко, А. Відченко, Л. Ковальчук, Б. Ковбас, М. Коляда, В. Костів, Л. Маценко, В. Омеляненко, В. Постовий, М. Стельмахович, М. Фіцула та соціальні педагоги – Т. Алексєнко, О. Безпалько, М. Галагузова, І. Зверєва, А. Капська, І. Пеша, І. Трубавіна та ін. Соціально-правові аспекти захисту дітей вразливих категорій розкрито в працях Н. Агаркової, О. Караман, І. Ковчиної, Ж. Петрочко та ін. Інноваційні технології соціальної роботи з вразливими сім'ями й дітьми стали предметом наукових розвідок учених та практиків – Л. Волинець, З. Кияниці, В. Кузьмінського, О. Лісовця, І. Лопатченко, Ж. Петрочко, Л. Ячук та ін.

Організації соціальної, соціально-педагогічної роботи з дітьми, молоддю в умовах територіальної громади присвячено дослідження Т. Алексєнко, О. Батанова, О. Безпалько, Л. Бейкона, Дж. Бопп, М. Бопп, Р. Патнема, М. Пейна, Т. Семигіної, В. Сидорова, В. Скуратівського, О. Софій, П. Спідера, П. Тейлора, А. Ткачука, Ф. Тьонніса, А. Хорні та ін. Різні аспекти організації міжвідомчої взаємодії у соціальній сфері в контексті аналізованої проблеми розкрито в педагогічних працях І. Андрущук, В. Баженова, К. Ібрагімової, Т. Терещенко та ін.; наукових доробках фахівців з соціальної педагогіки / соціальної роботи – О. Аксьонова, С. Верейкіної, Т. Вовк, А. Дружиніної, О. Лісовець, С. Омельченко, М. Протасова, Є. Холостової, К. Шендеровського; соціологічних розвідках – Г. Блумера, Х. Вельцеля, Р. Інглгарта, Л. Осьмук, Г. Семья, І. Черняєвої; наукових працях з теорії права – А. Демко, Н. Заворотнюк, О. Харченко; психологічних студіях – В. Агєєва, С. Кожушко, К. Роджерса, В. Шмідт, Т. Шульги та ін.

Проте, незважаючи на широку палітру міждисциплінарних наукових розвідок, проблема превенції соціального сирітства залишається все ще малодослідженою в теорії та практиці соціальної педагогіки й соціальної

роботи. У вітчизняній соціально-педагогічній науці відсутні цілісні дослідження, у яких розкривалися б теоретичні і практичні засади системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах ТГМ. Розпочаті в Україні перетворення державної політики у сфері охорони дитинства та реалізації Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р., Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр., реформи децентралізації системи соціальних послуг на рівні громад актуалізували завдання організації роботи з розбудови ефективної системи превенції соціального сирітства й захисту права дитини на виховання в сім'ї, створення сімейно орієнтованих соціальних послуг на рівні територіальних громад, спрямованих на укріплення, збереження цілісності, захист і підтримку сімей з дітьми.

Постановка цих завдань актуалізувала низку *суперечностей* між: об'єктивною потребою суспільства в ефективно діючій системі превенції явища соціального сирітства на мікро-, мезо-, макрорівнях та відсутністю цілісної теорії і практики її організації, недостатністю відповідного змістовно-технологічного та нормативно-правового забезпечення; декларуванням державою провідної ролі місцевого самоврядування в розв'язанні соціальних проблем сімей, дітей та молоді й безініціативністю місцевої влади щодо активізації та залучення членів громади до участі в процесах визначення й вирішення проблем сімей, дітей та молоді на рівні ТГМ; наявністю значних ресурсів і можливостей державних та недержавних інституцій як колективних суб'єктів громад у здійсненні превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства й недостатнім їх використанням у реальній практиці превенції через відсутність обґрунтованих механізмів міжсекторного партнерства й міжвідомчої взаємодії суб'єктів, нерозробленість напрямів, змісту й форм такої співпраці в межах ТГМ; соціальним замовленням і потребою в професійних кадрах, озброєних знаннями й технологіями соціальної, педагогічної, психологічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та відсутністю теоретико-методологічного обґрунтування й методичного забезпечення системної підготовки фахівців соціальної сфери до превентивної діяльності в ТГМ.

Актуальність, виявлені суперечності, недостатня наукова розробка обраної проблеми, необхідність її глибокого й системного вирішення на рівні соціально-педагогічної теорії і практики зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Теорія і практика превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста»**.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

як складова частина комплексної наукової теми «Зміст і технологія соціально-педагогічної діяльності з дітьми групи ризику» (державний реєстраційний номер 0107U000971). Тему затверджено на засіданні Вченої ради ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 1 від 26.08.2011 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук Національної Академії педагогічних наук України (протокол № 7 від 27.09.2011 р.).

**Об'єкт дослідження** – процес превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

**Предмет дослідження** – теоретичні і практичні засади системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

**Мета дослідження** полягає в обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці теоретичних і практичних засад системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

**Концепція дослідження.** Основні концептуальні положення виконують роль базового прогностичного конструкту побудови наукової розвідки проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

1. Основою для осмислення базового поняття дослідження – превенція соціального сирітства в умовах ТГМ – є *методологія міждисциплінарного підходу*, що дозволяє розкрити всі аспекти феномену з позицій різних гуманітарних наук та сформувані цілісне уявлення про нього.

2. Провідна ідея дослідження полягає в тому, що *превенція* становить цілеспрямований соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми; *соціальна превенція* – це своєчасне усунення причин можливої соціальної аномії, попередження виникнення соціальних проблем; діяльність, спрямована на покращення соціального благополуччя індивідів на основі досвіду організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил. Так само *профілактика* за змістом і функціями є складником превенції й становить діяльність, спрямовану на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, загострення соціальних проблем, що вже виявилися, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності (О. Тугаров, Е. Шевцова). *Соціальне сирітство* є проявом аномії, відхилень всередині батьківсько-дитячих систем, наслідком деградації інституту материнства й ширше – батьківства, у результаті чого ігноруються традиційні сімейні функції.

Концепт соціальної превенції та специфіка її прояву передбачає проведення превентивних заходів задовго до появи небезпечної ситуації виникнення будь-яких проблем. Система соціальної превенції є системою

потенційного соціального розвитку особистості, групи, соціуму.

**3. Превенцію соціального сирітства в умовах територіальної громади міста** розглядаємо як місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію. *Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ* – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, із використанням відповідних форм та методів, спрямованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

*Територіальну громаду міста* розглядаємо як складну самокеровану соціальну систему самоорганізуючих локальних спільнот, членами яких є фізичні особи, державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Сім'я послідовно постає об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства. Важливою характеристикою дієздатності ТГМ є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення мети й поступового їх перетворення в суб'єкти.

**4. Ефективність превенції соціального сирітства в умовах ТГМ** може бути досягнута лише за умови комплексної організації її як системи соціально-педагогічної роботи, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як відкрита, складна, матеріальна, жива, органічна, детермінована й цілеспрямована соціальна система, що становить певну цілісність, яка складається із сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних компонентів та функційних зв'язків між ними, підпорядкованих конкретній меті. Компонентами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ можуть бути: ціле-результативний,

об'єкт-суб'єктний, змістово-технологічний, середовищний, ресурсний.

**5.** Теоретико-методологічними засадами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ є сукупність філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових підходів та принципів щодо досліджуваного феномену; концепції девіантного батьківства, дитячого сирітства, превентивної педагогіки та інтегрованої громади, дружньої до дітей, сімей і молоді як ресурсного середовища превенції, соціально-педагогічної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю, громадою; фундаментальні принципи розвитку особистості у взаємодії із соціокультурним середовищем; наукове обґрунтування, моделювання, характеристика структурних компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та виявлення їхніх функційних взаємозв'язків.

**6.** Практичними засадами ефективного функціонування системи превенції є розробка й упровадження сукупності технологій, форм і методів, їхнє інструментальне та інформаційне забезпечення в межах основних змістових складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації ТГМ до превенції соціального сирітства, її перетворення на громаду, сприятливу для дітей, сімей та молоді; 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ.

Основні положення представленої концепції знайшли своє вираження в **гіпотезі дослідження**, яка ґрунтується на припущенні про те, що процес превенції соціального сирітства в ТГМ набуде ефективності за умови його науково-теоретичного обґрунтування та комплексної організації як системи соціально-педагогічної роботи, що охоплює чотири рівні синергії: рівень сімей з дітьми; рівень роботи з молоддю; рівень ТГМ – інституцій, органів державної влади й місцевого самоврядування, недержавних громадських об'єднань; професійний рівень – підготовка й робота з фахівцями, які працюють із сім'ями, дітьми, молоддю і громадою, та включає такі компоненти:

– *ціле-результативний*, що містить мету, завдання та проєкцію майбутнього результату соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ – зміцнення сім'ї, її спроможності щодо виховання й розвитку дитини в безпечному сімейному середовищі та формування в ТГМ соціально підтримувального середовища, орієнтованого на потреби дітей, сімей, молоді;

– *об'єкт-суб'єктний* (об'єкт превенції соціального сирітства має складну будову й містить: по-перше, систему соціальних протиріч, причин, що породжують соціальне сирітство; по-друге, усі сім'ї з дітьми, підлітків, молодь як потенційних батьків, а не лише тільки тих, що опинились у СЖО, які послідовно є об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства; *суб'єкт* – не лише державні органи й заклади та недержавні організації, представлені у ТГМ, а всі соціальні інститути



суспільства, дії яких спрямовані на досягнення мети превенції соціального сирітства, з яких утворюється міжсекторна / міжвідомча / міждисциплінарна команда фахівців, що здійснює превентивно-профілактичну роботу з сім'ями, дітьми, молоддю в умовах ТГМ за принципом роботи з випадком (casework);

– *змістово-технологічний*, що відображає комплекс координованих заходів і напрямів діяльності з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою, професійною спільнотою суб'єктів ТГМ та спеціалізованих технологій, форм, методів, етапів реалізації змісту й досягнення мети превенції соціального сирітства; підготовку суб'єктів до запровадження й реалізації превентивно-профілактичної діяльності із запобігання, локалізації соціального сирітства;

– *середовищний* (соціально підтримувальне середовище територіальної громади міста як соціальний простір можливостей для сімей з дітьми, молоді, що утворюється в процесі взаємодії суб'єктів ТГМ задля спільної реалізації мети й завдань превенції соціального сирітства);

– *ресурсний* (комплекс зовнішніх і внутрішніх ресурсів суб'єктів ТГМ та об'єктів превенції соціального сирітства, що утворюють ресурсний потенціал ТГМ, спрямований на досягнення цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства).

Відповідно до поставленої мети та висунутої гіпотези дослідження сформульовано основні взаємопов'язані **завдання**:

**1.** Здійснити історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства, визначити основні етапи її становлення та розвитку у вітчизняній і зарубіжній суспільній практиці, ефективні форми попередження й локалізації соціального сирітства.

**2.** Провести міждисциплінарний аналіз стану розробленості проблеми превенції соціального сирітства та розкрити основні аспекти її дослідження з позицій різних людинознавчих наук.

**3.** Розкрити сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

**4.** Схарактеризувати параметри територіальної громади міста як суб'єкта превенції соціального сирітства та розкрити сутність і специфіку міжвідомчої взаємодії та міжсекторного партнерства суб'єктів громади як організаційно-функційних умов превенції соціального сирітства у ТГМ.

**5.** Дослідити стан готовності й потенціал суб'єктів ТГМ у здійсненні відповідної превентивно-профілактичної діяльності.

**6.** Науково обґрунтувати, розробити й запровадити систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

**7.** Експериментально перевірити ефективність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

**Методологічну основу** дослідження становлять: філософські положення про природу превенції, ідеї соціальної і біологічної зумовленості

розвитку людини, концепція життєвих сил, суб'єктності людини в її саморозвитку, у взаєминах із різними спільнотами в системі соціальних зв'язків сім'ї і суспільства; наукові положення про загальний зв'язок явищ навколишнього світу; системний, комплексний підходи до вивчення явищ; співвідношення проблеми із сучасною соціальною ситуацією, тенденціями історичного й культурного розвитку суспільства, а також філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні теорії сім'ї та дитинства; соціо-системний, синергетичний, структурно-діяльнісний, інтеграційний, суб'єктно-середовищний, ресурсний, сімейноцентрований, дитиноцентрований і технологічний методологічні підходи; базові принципи теорії пізнання – об'єктивність, науковість, історизм; міждисциплінарний підхід, який зумовлює необхідність використання теоретичних положень інших гуманітарних наук – соціології, психології, права, соціальної роботи тощо.

**Теоретичну основу** дослідження становлять концептуальні положення загальної теорії систем (О. Агошкова, Р. Акофф, В. Афанасьєв, Л. Берталанфі, Дж. Міллер, І. Пригожин, Е. Юдін) та основні принципи побудови відкритих соціальних (В. Лазарєв, Н. Луман, Т. Парсонс, О. Тихомирова) і педагогічних / соціально-педагогічних систем (О. Безпалько, В. Докучаєва, В. Загвязинський, О. Караман, С. Омельченко, І. Трубавіна, С. Харченко); основи соціального проєктування й моделювання (П. Бергер, В. Докучаєва, І. Харченко, А. Шатирко); положення наукових теорій і концепцій про: сутність і природу превенції (З. Давлетбаєва, С. Сафронов, О. Тугаров, Е. Шевцова); життєвих сил (С. Григор'єв, О. Дітятев, Л. Дьоміна, Ю. Растов); індивідуальну і соціальну суб'єктність людини в її особистісному саморозвитку (В. Гошовська, Л. Ільчук, В. Можаровський); активну взаємодію людини та середовища в процесі соціалізації особистості (Л. Буєва, А. Дорошенко, Л. Мардахаєв, М. Ромм, С. Савченко); концепції та технології соціально-педагогічної діяльності / роботи (О. Безпалько, В. Бєх, В. Бочарова, Р. Вайнола, М. Галагузова, І. Зверєва, А. Капська, Н. Краснова, Г. Лактіонова, М. Лукашевич, А. Мудрик, П. Натоп, А. Рижанова, З. Шевців); філософські основи (М. Блум, Й. Гербарт) й теоретичні концепції соціальної превенції та технології профілактики (С. Белічева, Р. Вайнола, З. Давлетбаєва, Т. Журавель, В. Оржеховська, О. Пилипенко, Д. Роджерс, Т. Федорченко, Є. Холостова); наукові положення та принципи теорії і практики соціально-педагогічної роботи з подолання соціального сирітства (В. Баженов, Е. Бекова, О. Бородкіна, Г. Зайцев, О. Терновець) та роботи з соціально вразливими категоріями сімей (З. Кияниця, Л. Осьмук, Ж. Петрочко, І. Трубавіна); теоретичні засади, технології та методи роботи соціальних працівників у громаді (Т. Алексєєнко, О. Безпалько, І. Козубовська, Н. Коляда, Т. Семігіна); моделі взаємодії і партнерства різних соціальних інституцій у формуванні соціального середовища (А. Адом, О. Лебединська, О. Лісовець, К. Шендеровський); зміст професійної підготовки соціальних працівників,

педагогів, зокрема і до превентивної роботи в громаді (О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська, В. Поліщук, Г. Слозанська, І. Трубавіна, С. Харченко).

У процесі науково-дослідної роботи використано такі **методи**: *теоретичні* – аналіз, синтез філософської, соціологічної, історико-педагогічної, медичної, психологічної, соціально-педагогічної, педагогічної літератури, нормативно-правових документів з метою визначення теоретичних засад дослідження, виявлення стану розробленості проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ на міждисциплінарному рівні; порівняння, систематизація, узагальнення, абстрагування – для визначення сутності і змісту, особливостей процесу превенції соціального сирітства; моделювання – для розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в ТГМ; прогнозування – з метою визначення перспектив розвитку впровадженої системи; *емпіричні* – діагностичні методи (анкетування, опитування, тестування, бесіда, структуроване інтерв'ю, експертна оцінка, фокус-група, стандартизоване спостереження, самооцінка, моніторинг) – для визначення превентивного потенціалу суб'єктів ТГМ, ступеня самодостатності і вразливості сімей з дітьми, рівня їхнього виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу; соціально-педагогічний експеримент – для визначення ефективності розробленої системи; *методи математичної статистики* – для узагальнення, обробки, оцінки та інтерпретації, підтвердження достовірності результатів соціально-педагогічного експерименту.

**Експериментальна база дослідження.** Дослідницько-експериментальну роботу виконано в умовах територіальних громад міст Луганської області – м. Старобільська та м. Северодонецька. Дослідження проводилось за участі: 932 сімей, (1 512 батьків / осіб, які їх замінюють), у яких виховується 1 637 дітей соціально вразливих категорій, які проживають у пілотних громадах; 338 здобувачів I та II рівнів ЗВО як потенційних батьків; 137 представників фахової спільноти: спеціалісти державних органів влади й місцевого самоврядування, служб у справах дітей, представники неурядових організацій, фахівці соціальної роботи центрів соціальних служб, соціальні працівники, соціальні педагоги, психологи, педагоги, адміністрація ЗЗСО, ЗДО, викладачі ЗВО тощо; 1126 жителів локальних спільнот двох мікрорайонів міст Северодонецька і Старобільська.

**Наукова новизна** одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

*обґрунтовано* теоретичні і практичні засади системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, представлено характеристику її компонентів – ціле-результативного, об'єкт-суб'єктного, змістово-технологічного, середовищного, ресурсного; *визначено* поняття «превенція соціального сирітства в умовах ТГМ», «соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ», «територіальна громада міста»;

*уведено* до наукового обігу поняття «соціальна превенція», «соціально-педагогічна превенція», «матеріальна превенція», «формальна превенція»,

«конструктивна превенція», що є основними видами й напрямками превенції соціального сирітства в ТГМ;

*розкрито* теоретико-методологічні засади превенції соціального сирітства в умовах ТГМ: сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ; параметри ТГМ як суб'єкта превенції соціального сирітства; сутність та специфіку міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів громади як організаційно-функційних умов превенції соціального сирітства у ТГМ;

*розроблено* науково-методичний супровід проєкту «Превенція соціального сирітства в умовах ТГМ» й *апробовано* науково-технологічне забезпечення системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи суб'єктів ТГМ з превенції соціального сирітства: соціально-педагогічний, соціальний, опікунський, постпіклувальний патронати, які слугують формами супроводу сімей з дітьми й технологіями превенції соціального сирітства у ТГМ;

*змодельовано* соціально підтримувальне середовище сімей з дітьми, молоді в умовах ТГМ як провідного чинника превенції соціального сирітства;

*визначено й схарактеризовано* критерії та рівні (високий, достатній, низький) ефективності соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах її складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми – комплексний критерій оцінки виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу сім'ї, що включає: соціально-правовий, психолого-педагогічний, соціокультурний, медичний критерії та критерій психоемоційного фону; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю – когнітивний та ціннісно-поведінковий критерії; 3) соціальної роботи в громаді щодо організації превентивного (соціально підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ – сервісно-технологічний критерій та критерій суб'єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста; 4) підготовки фахівців до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ – критерії: теоретична, практична і психологічна готовність суб'єктів до здійснення превенції соціального сирітства в умовах ТГМ;

*удосконалено* зміст, форми й методи превенції соціального сирітства в умовах ТГМ з урахуванням особливостей її об'єктів та суб'єктів; зміст, форми й методи підготовки суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю в умовах ТГМ; діагностичний інструментарій для визначення: рівня виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу сім'ї, ступеня її самодостатності, вразливості; ступеня соціально-педагогічної спрямованості громади на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю, наявності соціальних послуг у ТГМ щодо забезпечення їхніх прав; якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії суб'єктів превенції, ступеня їхньої мобільності та активності щодо досягнення мети превенції соціального сирітства; рівня готовності суб'єктів до здійснення відповідної діяльності;

*подальшого розвитку набули* наукові уявлення про людину, її становлення та розвиток у соціальному середовищі; про природу превенції та ідеї превентивної педагогіки; про принципи, функції та складники соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

**Практичне значення дослідження** полягає в доведенні ефективності розробленої й упровадженої системи превенції соціального сирітства в умовах ТГМ за чотирма напрямками: 1) організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми; 2) організація соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) організація превентивного середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ; 4) підготовка основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності; у підготовці та апробації науково-методичного, інформаційного та науково-технологічного забезпечення превентивно-профілактичної роботи: регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей в умовах ТГМ; розробці навчально-методичних комплексів навчальних дисциплін «Соціально-педагогічна профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності», «Соціально-педагогічна допомога бездоглядним та безпритульним дітям», «Соціально-педагогічна робота з сім'єю», «Соціальна робота з усвідомленого батьківства», «Соціальна, педагогічна і психологічна робота у громаді», «Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія суб'єктів соціогуманітарної сфери», які ввійшли до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів з соціальної педагогіки і соціальної роботи; змістових модулів «Превенція соціального сирітства: сутність, передумови та технологія реалізації», «Усвідомлене батьківство як інструмент превенції соціального сирітства», «Соціальне сирітство: причини виникнення, завдання та можливості громади щодо його попередження»; тренінгових модулів – «Соціальні технології активізації громади: превенція кризи сім'ї» та «Технології міжвідомчої взаємодії у процесі превентивної роботи громади щодо попередження соціального сирітства» та ін.

Результати дослідження можуть бути **використані** у професійній діяльності фахівців соціальної сфери – суб'єктів соціальної та соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю: різнопрофільних фахівців державних і місцевих органів влади, соціальних служб і центрів, які розробляють і реалізують соціальну політику держави у сфері захисту дитинства, сімейну і молодіжну політику, політику розбудови й розвитку територіальних громад; представників недержавних установ та організацій сфери соціального захисту й підтримки дітей, сімей, молоді, громади; спеціалістів альтернативних форм догляду; представників територіальних громад, які працюють з дітьми та сім'ями у СЖО; соціальних працівників, соціальних педагогів, психологів, педагогічних працівників ЗЗСО в процесі превенції соціального сирітства і роботи з сім'ями та дітьми, молоддю; науково-педагогічних працівників ЗВО в

процесі підготовки майбутніх фахівців зі спеціальності «Соціальна робота» за освітніми програмами «Соціальна робота» і «Соціальна педагогіка», підвищення кваліфікації та неформальної освіти фахівців у галузях Соціальна робота, Освіта / Педагогіка, Соціальні та поведінкові науки.

Результати дослідження **впроваджено** в діяльність Департаменту соціального захисту населення Луганської обласної військово-цивільної адміністрації (довідка № 265 від 11.12.2019 р.), Благодійної організації «Луганське обласне відділення Міжнародної благодійної організації «Благодійний фонд «СОС Дитяче містечко» (довідка № 152/1 від 09.12.2020 р.); в освітній процес Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (довідка № 86-904-167 від 07.11.2018 р.), Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 495-28 від 07.02.2018 р.), Хмельницького інституту соціальних технологій ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (довідка № 10 від 31.01.2018 р.), Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (довідка № 1/1088/1 від 05.11.2020 р.).

**Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві**, полягає у визначенні сутності, особливостей та педагогічних умов соціального захисту дітей групи ризику [2]; розкритті шляхів активізації громади в процесі реінтеграції дітей до біологічних сімей; визначенні сутності, видів, рівнів, принципів і розкритті алгоритму соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей [4]; створенні соціально-психологічного портрету вихованців інтернатних закладів; характеристиці особливостей сімей, діти яких перебувають в інтернатних закладах, та соціально-педагогічного механізму їхньої соціальної реінтеграції до біологічних сімей [5]; розробці інструментарію та діагностуванні рівня сформованості усвідомленого батьківства студентів як умови превенції соціального сирітства [27]

**Апробація результатів дисертації.** Основні теоретичні і практичні результати дослідження висвітлено в доповідях і повідомленнях на наукових конференціях різного рівня: *Міжнародних* – «Polityka Społeczna i Praca Socjalna wobeswuzwaj społeczno-kulturowych XXI wieku» (Кельце, Польща, 2016), «Социальная педагогика: актуальные проблемы и перспективы» (Литва, Вільнюс; Росія, Арзамас, 2014), «Society, integration, education – 2020» (Латвія, Резекне, 2020), *Всеукраїнських* – «Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії» (Київ, 2012), «Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору» (Ніжин, 2012), «Соціальний педагог у територіальній громаді» (Запоріжжя, 2016); «500-річчя Реформації: соціальна робота в процесі оновлення України та світу» (Дніпро, 2018). Результати дисертаційної роботи обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри соціальної педагогіки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, звітних наукових конференціях факультету педагогічної освіти Львівського

національного університету ім. Івана Франка (2017–2020 рр.), щорічних університетських науково-практичних конференціях «Дні науки» (2016–2020 рр.), методичних нарадах, семінарах для фахівців ЦСС, що є базою експерименту (2015–2019 рр.).

**Публікації.** Основні результати дослідження висвітлено в 40 публікаціях (із них 36 – одноосібні): 1 одноосібна монографія, 1 одноосібний науково-методичний посібник, 21 стаття в наукових фахових виданнях України, 5 статей у зарубіжних періодичних виданнях та виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах даних.

**Кандидатська дисертація** на тему «Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх» за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка захищена в ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Луганськ) у 2009 році. У тексті докторської дисертації матеріали кандидатської дисертації не використовуються.

**Структура й обсяг дисертації.** Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (900 джерел, з них 87 іноземною мовою), 17 додатків на 82 сторінках. Дисертація містить 27 таблиць, 18 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 606 сторінок.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання; представлено концепцію, гіпотезу, методологічну й теоретичну основу, методи дослідження; розкрито його наукову новизну і практичне значення, наведено відомості щодо апробації й упровадження результатів дисертаційної роботи.

У першому розділі – **«Науково-теоретичний аналіз проблеми превенції соціального сирітства»** – здійснено історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства у вітчизняній і зарубіжній практиці, міждисциплінарний аналіз стану розробленості проблеми, розкрито сутність і зміст превенції соціального сирітства з позицій філософії, соціології, права, психології, соціальної педагогіки та соціальної роботи.

Історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства у вітчизняній суспільній практиці засвідчив, що її становлення й розвиток поступово зароджувалися в надрах системи соціального піклування й допомоги дітям-сиротам, яка є своєрідним нормативно-ціннісним підґрунтям тривалої кристалізації превентивних ідей у громадському та державному секторі українського суспільства різних історичних часів і підвладного різним державам. Виокремлено шість етапів еволюції процесу превенції соціального сирітства та ключові соціально-педагогічні ідеї і практики кожного з них:

*перший етап* – від найдавніших часів до IX (X) ст. – практика надання

родоплемінної допомоги і взаємодопомоги сусідською територіальною общиною (громадою) у питаннях вирішення проблеми дитячого сирітства загалом, адже соціального сирітства як суспільного явища до IX ст. не було, діти належали всьому роду, і лише з появою малих сімей і батьківства та неналежного виконання батьками своїх обов'язків виникає феномен соціального сирітства;

*другий* – (X – XIII ст.) – зародження превентивних поглядів у суспільній практиці подолання явища дитячого сирітства; розвиток княжої і церковно-приходської допомоги сиротам, поступове формування суспільної думки щодо важливості укріплення засад сім'ї, захисту прав дітей, яка знаходить утілення в законодавчих актах Київської держави, соціальній і церковній практиці;

*третій* – (XIV – XVII ст.) – епізодичні прояви превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства. На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, існувала система державно-муніципального опікування нужденними, переважали превентивні погляди та практики боротьби із соціальними патологіями. На українських землях, підконтрольних Російській державі, переважала практика церковно-державної допомоги та благодійності, і лише на початку XVI ст. відбувається зародження державних форм піклування покинутих і незаконнонароджених дітей – соціальних сиріт: спеціальні адміністративні заклади для опікування бідними, осиротілими дітьми; існувала практика усиновлення й опіки;

*четвертий* – (XVIII – поч. XX ст.) – становлення превентивної діяльності, розвиток системи державно-світського піклування і благодійності щодо осиротілих дітей. На українських землях, підконтрольних Російській державі, сформувалися два напрями: влаштування осиротілих дітей у державні заклади та боротьба із нужденністю й бідністю неповнолітніх. На західноукраїнських землях питання опіки й соціального захисту дітей, попередження соціального сирітства були прерогативою громадських і релігійних благодійних інституцій, що створювали: поради для матерів; «захоронки», захистки, притулки денного перебування; цілодобові «захоронки» для дітей-сиріт тощо; розвивалися форми устрою дитини на виховання в сім'ю – патронат, патронаж, опіка;

*п'ятий* – (поч. XX – кінець 30-х рр. XX ст.) – поширення практики превенції на західноукраїнських землях та відхід від превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства на українських територіях, підвладних Російській імперії (до 1917 р.) та СРСР (період з 1917 р. до кінця 80-х рр. XX ст.); перевага колективних форм суспільного виховання водночас із розвитком турботи про соціальних сиріт через відновлення інституту сімейного патронажу, передачу дітей на виховання в родини селян, ремісників із наданням їм відповідних пільг, робітникам і колгоспникам – під патронат за угодою; з кінця 80-х рр. XX ст. – відновлення й розвиток сімейних форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення дитячих будинків сімейного типу, дитячих селищ та містечок;



*шоштиї* – (поч. 90-х рр. ХХ ст. дотепер) – відновлення й розвиток превентивно-профілактичної практики локалізації явища соціального сирітства на державному рівні; розробка й реалізація концепції соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, через їхню інтеграцію в суспільство; деінституціалізація державної системи соціального захисту вразливих категорій дітей; пріоритетність розміщення дітей-сиріт у сім'ї; альтернативні сімейні форми виховання – усиновлення, опіка, піклування; підготовка молоді до усвідомленого батьківства; початок запровадження сімейно орієнтованих та дитиноцентрованих соціальних послуг у громадах.

Отже, традиції благодійності, соціальної опіки, сімейного виховання й догляду різних вразливих категорій дітей, сімей, молоді були важливим складником суспільного життя в громадах України різних історичних періодів.

Аналіз зарубіжного досвіду соціально-педагогічної діяльності з превенції соціального сирітства економічно розвинених країн світу дозволив виокремити сучасні *тенденції попередження і розв'язання проблеми соціального сирітства*, серед яких: запровадження й реалізація системної соціальної політики, орієнтованої на соціально-правову і психолого-педагогічну підтримку й допомогу дітям і сім'ям; максимальне збереження для дитини її біологічної сім'ї, кровних батьків і активна робота з ними щодо створення сприятливих умов виховання й розвитку дитини; надання пріоритету сімейним формам виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і тимчасовий характер влаштування дітей у державні заклади соціального захисту, створення розгалуженої мережі притулків домашнього типу різних форм власності; міжсекторна співпраця й активне залучення громадськості, приватних, благодійних інституцій разом з державними й місцевими органами влади до створення мережі соціально підтримувальних установ, надання комплексу соціальних послуг та допомоги вразливим категоріям сімей, дітей, молоді; з сер. 90-х рр. ХХ ст. – започаткування світової ініціативи створення міст і громад, дружніх до дітей та молоді.

На підставі аналізу превенції соціального сирітства в умовах ТГМ як міждисциплінарної проблеми виокремлено такі теоретичні аспекти: соціально-філософський, соціологічний, юридичний, психологічний, соціально-педагогічний.

*Соціально-філософський аспект* проблеми зумовив розгляд природи превенції як соціальної практики (Аристотель, Платон, Протагор, Сократ, Цицерон, Епікур; Й. Гербарт, Д. Дьюї, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, І. Наместников, Є. Студьонова, О. Тугаров, М. Фірсов, Е. Шевцова та ін.), що дозволило класифікувати її форми та уточнити дефініції «превенція» і «профілактика», їх співвідношення за змістом, структурою, функціями, сферами реалізації. З позицій феноменологічної парадигми превенція становить цілеспрямований соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми, а тому систему соціальної превенції слід розглядати як систему потенційного соціального розвитку

особистості, групи, соціуму (О. Тугаров, Е. Шевцова). Профілактика є складником превенції та спрямована на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності, конфліктності тощо. Установлено, що важливим аспектом превенції соціального сирітства стає формування й розвиток «ресурсності» – внутрішніх і зовнішніх ресурсів сім'ї, особистості щодо спроможності долати ризики, причини соціального сирітства, а також трансформація ТГМ у ресурсне, соціально підтримувальне середовище сімей, дітей, молоді.

Аналіз *соціологічного аспекту* (М. Блум, О. Бородкіна, Н. Гурвич, Н. Зайцева, М. Мацковський, Н. Максимовська, І. Осипова, Л. Осьмук, Т. Протасова, М. Річмонд, Є. Холостова, К. Яппа та ін.) дозволив розглянути превенцію соціального сирітства як соціальний процес і систему надання допомоги та захисту, підтвердив важливість залучення суспільства як середовища ресурсів до змін для сімей, дітей, молоді групи ризику. Залежно від *спрямованості превентивної дії виділяють два типи превенції: матеріальну й формальну*. Матеріальна – пов'язана з процесами, в результаті яких можуть виникати соціальні проблеми. Формальна превенція є механізмом компенсації наслідків соціальних проблем. Складниками матеріальної превенції соціального сирітства є наявність системи соціальної політики держави із захисту сімей з дітьми, молоді, орієнтованої на створення гідних соціально-економічних, соціокультурних, ін. умов їхнього життя, попередження ризиків виникнення й подолання СЖО, підготовка молоді до сімейного життя й усвідомленого батьківства. Система формальної превенції передбачає соціальну профілактику, сукупність заходів, спрямованих на охорону здоров'я, покращення фізичного розвитку населення, забезпечення довголіття, попередження виникнення асоціальних чинників, явищ та процесів.

Профілактика соціального сирітства є складником формальної превенції і спрямована на категорії населення груп ризику щодо соціального сирітства, які мають проблеми соціально-економічного, медико-соціального характеру. Процес превенції соціального сирітства включає такі етапи: 1) діагностика, вивчення життєвої ситуації сімей, дітей, молоді, оцінка їхніх потреб, раннє виявлення проблем; 2) втручання в ситуацію з метою надання допомоги, підтримки задля активізації ресурсів сім'ї, дітей, молоді щодо своєчасного подолання життєвих складностей; 3) розширення спектра превентивної інтервенції від мікро- до макрорівня, тобто застосування директивних заходів допомоги, щоб клієнт сам розпочав кроки для покращення свого становища, і не директивних, які дають можливість змінити саме середовище існування сімей, дітей, молоді та вплинути опосередковано на їхнє становище.

Аналіз *юридичного аспекту* досліджуваної проблеми (В. Бабакін, К. Горшенич, А. Зелінський, І. Іванов, О. Книженко, П. Козубовський, О. Лекарь, Г. Литвинов, О. Литвинов, Т. Миронюк, А. Михайличенко, І. Портнов,

С. Сафронов, В. Шендрік, О. Юхно та ін.) виявив, що смислове значення превенції, її призначення в боротьбі із соціальними девіаціями полягає в тому, щоб не допустити втілення злочинної думки в реаліях людських дій. Юридичний аспект досліджуваної проблеми пов'язано із забезпеченням дотримання прав дітей на сім'ю, виховання в сімейному середовищі, безпечне середовище життя, освіту, розвиток, охорону здоров'я, соціальну підтримку й захист дітей і сімей у СЖО.

Аналіз наукових джерел, які висвітлюють *соціально-психологічний аспект* (С. Белічева, І. Батраченко, А. Грись, І. Гурвич, З. Давлетбаєва, В. Лопатіна, Н. Максимова, І. Манілов, Л. Найдьонова, Л. Регуш та ін.), дозволив визначити *психосоціальний механізм превенції, попереджувального впливу на особистість, групу, соціум*, який ґрунтується на прояві «випереджувального відображення» – антиципації як здатності діяти і приймати ті чи ті рішення з певним часово-просторовим попередженням щодо майбутніх подій, яка дозволяє на основі чіткого плану запобігти виникненню навіть думок про небажані дії. Означений механізм дозволив визначити методичне наповнення змістового й технологічного компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ у частині технологій, методів превентивно-профілактичного впливу на сім'ю, громаду, серед яких: планування психосоціальної роботи, її прогнозування; модель оцінювання й оцінки потреб дитини та її сім'ї, громади; стратегія раннього втручання, технологія ведення випадку (*casework* – робота з випадком, спільна робота; *caseplanning* – планування справи, спільної роботи; *casemanagement* – управління випадком, спільною роботою), методи й технології активізації й розвитку громади тощо.

За результатами аналізу наукових праць, які розкривають *соціально-педагогічний аспект* проблеми (Т. Алексєєнко, О. Безпалько, Р. Вайнола, В. Виноградова-Бондаренко, І. Доброскок, Т. Журавель, Н. Заверико, І. Зверєва, А. Капська, Г. Лактіонова, М. Окаринський, В. Оржеховська, О. Пилипенко, Т. Семигіна, С. Сургова, С. Толстоухова, Т. Федорченко), встановлено, що в соціально-педагогічній теорії і практиці соціальної роботи застосовують такі підходи до її вирішення: системний, комплексний, міждисциплінарний, синергетичний, інтеграційний, суб'єктно-середовищний, технологічний тощо. З'ясовано, що соціальне сирітство – це особливий соціально-патологічний стан дитинства, який характеризується наявністю в суспільстві дітей, що залишилися без піклування біологічних батьків, які фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку й соціалізації дітей через соціально-економічні, моральні, психолого-педагогічні, медичні причини, відсутність достатніх матеріальних, загальних соціальних умов, несформованість почуття відповідальності та любові.

Відповідно, основними напрямками, що окреслюють зміст превенції соціального сирітства, є: своєчасне виявлення сімейних проблем; підвищення рівня психолого-педагогічної освіченості батьків, активізація внутрішніх та

зовнішніх ресурсів щодо запобігання випадкам відмови від дитини; реабілітація кровної біологічної сім'ї дитини, забезпечення її права на виховання в умовах сім'ї, сімейних формах альтернативного догляду; реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей; інформаційно-просвітницька робота з дітьми та молоддю щодо статевого виховання, навичок усвідомленого, відповідального батьківства; створення сприятливого, дружнього середовища підтримки й можливостей для дітей, сімей, молоді в умовах ТГМ.

Виявлено, що, незважаючи на достатньо великий науковий доробок із питань попередження сімейного неблагополуччя, дитячої бездоглядності й безпритульності як форм соціального сирітства, відсутні фундаментальні соціально-педагогічні дослідження щодо системно-комплексної організації превентивно-профілактичної роботи із запобігання соціальному сирітству в умовах ТГМ, які інтегрують наявні підходи до превенції соціального сирітства, ураховують можливості ТГМ у процесі здійснення відповідної діяльності.

Урахування міждисциплінарного контексту вивчення проблеми превенції соціального сирітства, соціально-педагогічного характеру дослідження увиразнює висновок, що *превенція соціального сирітства* – це комплекс заходів соціально-економічного, правового, соціокультурного, медичного і психолого-педагогічного характеру, спрямованих на покращення соціального стану і благополуччя сімей з дітьми, молоді на основі досвіду організації та устрою їхнього життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил, а також попередження і своєчасного усунення причин, ризиків виникнення випадків відмови від дитини. Відповідно, *соціальна профілактика* – це етап спеціальних заходів держави й суспільства, спрямованих на вирішення наявних уже соціальних проблем сімей, дітей, молоді, їхню локалізацію та недопущення повторного виникнення.

У другому розділі – **«Теоретико-методологічні засади превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста»** – визначено сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, схарактеризовано параметри ТГМ як суб'єкта превенції соціального сирітства, розкрито сутність і специфіку міжвідомчої взаємодії та міжсекторного партнерства суб'єктів громади як організаційно-функційних умов превенції соціального сирітства у ТГМ, досліджено існуючий рівень готовності і потенціал суб'єктів ТГМ щодо здійснення відповідної діяльності.

Зміст базових понять дослідження «превенція соціального сирітства у територіальній громаді міста» та «соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста», які співвідносяться між собою як стратегія і тактика превентивно-профілактичної роботи на рівні громади міста, було визначено на підставі аналізу й порівняння превентивних концепцій (Г. Журавель, О. Змановська, В. Оржеховська, О. Пилипенко,

Є. Холостова та ін.), а також таких понять, як «соціально-педагогічна діяльність» і «соціально-педагогічна робота» (О. Безпалько, М. Галагузова, І. Зверева, А. Капська, Л. Мардахаєв, А. Мудрик, В. Нікітін, С. Толстоухова, С. Харченко).

Грунтуючись на концепції превенції і положенні про те, що «система соціальної превенції є системою потенційного соціального розвитку особистості, а профілактика за своїм змістом і функціями є складовою частиною превенції» (В. Жуков, О. Тугаров, Е. Шевцова,), було визначено, що *превенція соціального сирітства в територіальній громаді міста* – це місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію.

*Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальній громаді міста* – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, з використанням відповідних форм та методів, зорієнтованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових тощо умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

Аналіз сутності і змісту ТГМ як суб'єкта превенції соціального сирітства (Т. Алексєєнко, Р. Баркер, О. Батанов, О. Безпалько, Л. Бейкон, Ф. Бейтс, Дж. Бопп, М. Бопп, Г. Брагер, І. Зверева, А. Капська, І. Кокарев, М. Майо, В. Малишко, О. Мороз, М. Орзіх, Р. Патнем, М. Пейн, Т. Семігіна, М. Стейсі, П. Тейлор, А. Хорні та ін.) показав різновекторність підходів та дисциплін, які залежно від основного предмета досліджень формують конкретні уявлення про зміст, ознаки та специфіку функціонування громади й доповнюють один одного у процесі цілісного сприйняття громади як складного соціального утворення.

Дослідження феномену громади з *позицій соціальної педагогіки і практики соціальної роботи* дозволило з'ясувати, що для розуміння суб'єктності громади, її структури, ролі соціального працівника (соціального педагога) в ній значущим є визнання важливим складником громади місцевих ініціатив, що класифікують у чотири групи: «місцеве життя» / «сусідська модель» – стимулю-

вання контактів поміж людьми задля підтримання здорового мікросоціального клімату, задоволення інтересів і потреб окремих груп громади та ін.; «дії всередині громади» – внутрішня активність громади, спрямована на самостійне рішення питань місцевого характеру; «розвиток громади» – співробітництво ентузіастів та професіоналів у справі активізації різних сторін місцевого життя; «місцева / громадська політика» – комплекс соціальних програм, спрямованих на залучення членів громади до досягнення певних цілей (М. Пейн, Т. Семігіна).

Територіальна громада розглядається у двох аспектах: як *груповий соціальний суб'єкт*, що складається з індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (соціальні інституції, громадські організації, сусідські об'єднання тощо), які взаємодіють між собою та з іншими суб'єктами, що діють на території громади (державні структури, влада, бізнес) та утворюють цілісну спільноту, здатну до самоорганізації і задоволення власних потреб; як *соціально підтримувальне середовище*, що становить систему соціальних взаємозв'язків його представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) і вертикальних (суб'єкт-об'єктних) та взаємин – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюються в межах певної території та є своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти.

Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у розвитку спільноти як середовища підтримки й допомоги (З. Кияниця, Ж. Петрочко). З'ясовано, що *параметрами ефективного функціонування територіальної громади як суб'єкта превенції соціального сирітства* є: наявність, умотивованість і готовність індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (мережа громадських та державних інституцій, соціальних груп, сусідських об'єднань тощо) до здійснення превентивно-профілактичної діяльності; активність (суб'єктність) та ступінь залучення суб'єктів громади до вирішення проблем сімей, дітей, молоді; конструктивний характер взаємин і сталість зв'язків між суб'єктами (мережа соціальної взаємодії); ресурсність місцевої спільноти (інституційні, людські, духовні, часові, фінансові, матеріальні, адміністративні ресурси) як чинник досягнення мети превенції; територіально-культурна специфіка громади як громади, дружньої до сімей з дітьми, молоді.

Аналіз різних підходів до розуміння сутності *територіальної громади міста* як суб'єкта превенції дозволив визначити її як складну самокеровану соціальну систему самоорганізуючих локальних спільнот (районів, кварталів (мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних із побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням тощо) та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Установлено, що важливою характеристикою дієздатності територіальної громади є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення тієї чи тієї мети й поступового їх перетворення на суб'єкти. Оскільки досить складно створити дієздатну громаду на території великого міста, тому доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад (мікрорайонів), які переважно створюються за місцем проживання людей і є складником системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури (І. Кокарев).

Аналіз наукових джерел (А. Адом, В. Водник, С. Копилова, О. Лебединська, О. Лісовець, Н. Майструк, І. Мещан, Т. Протасова, Г. Сємья, Т. Терещенко, К. Шендеровський та ін.) у контексті пошуку механізмів досягнення мети превенції соціального сирітства в умовах ТГМ дозволив дійти висновку, що для ефективної організації превенції соціального сирітства у ТГМ важливими чинниками є міжвідомча взаємодія та міжсекторне партнерство суб'єктів ТГМ, які постають як організаційно-функційні умови досліджуваного процесу. Установлено, що *міжвідомча взаємодія* – це умова комплексного вирішення проблем на практиці у вигляді спільної діяльності установ різних відомств, органів влади щодо вирішення загальнозначущих для території та її суб'єктів соціальних проблем і перехресних інтересів; це процес узгодження форм, засобів та способів вирішення соціальних проблем з урахуванням інтересів населення громади та територіально-управлінської специфіки взаємодіючих сторін. *Міжсекторне партнерство* – особливий вид взаємодії між партнерами різних секторів – держава, громадський сектор (громадські об'єднання, неурядові організації, некомерційні організації, неприбуткові організації), бізнес, що спрямований на вирішення соціальних проблем і досягнення конкретної мети. Предметом міжвідомчої і міжсекторної взаємодії суб'єктів ТГМ щодо превенції соціального сирітства є збереження і зміцнення інституту сім'ї, підвищення рівня соціально-виховного потенціалу батьків, популяризація авторитету й цінності «здорової сім'ї», сімейного виховання в суспільстві та відповідального, усвідомленого батьківства.

Аналіз практики міжвідомчої взаємодії основних суб'єктів процесу превенції соціального сирітства у ТГМ, як і аналіз наявного потенціалу суб'єктів ТГМ щодо попередження соціального сирітства, здійснювався на *констатувальному етапі* дослідно-експериментальної роботи згідно з проблемою дослідження, яка відбувалась у межах реалізації міжнародного проекту «Програма підтримки сімей та захисту прав дітей «СОС Дитяче Містечко» Міжнародної благодійної організації SOS-Kinderdorf International (Австрія) на території Луганської області та за системної співпраці із Благодійною організацією «Луганське обласне відділення МБО «Благодійний фонд «СОС Дитяче містечко» (протягом 2012 – 2020 рр.) і наукового проекту «Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста» (з

01.01.2013 р. до 31.12.2015 р.) за фінансової підтримки Міністерства освіти і науки України, розробницею й виконавицею якого є авторка дослідження.

Соціально-педагогічний експеримент проводився в умовах територіальних громад міст Северодонецька і Старобільська Луганської області. Загальна вибірка сукупність учасників експерименту складалась із низки вибірок. Першу вибірку склали 932 сім'ї, у яких виховується 1637 дітей соціально вразливих категорій, які потрапили у СЖО і звернулися самостійно або були виявлені фахівцями та погодилися на участь в експерименті; другу – 338 здобувачів вищої освіти як потенційні батьки; третю – 137 представників фахової спільноти: соціальні працівники, представники державних органів влади і місцевого самоврядування, недержавних організацій, соціальні педагоги, практичні психологи, педагоги, адміністрація ЗЗСО, ЗДО, викладачі ЗВО, з яких 82 виступили в ролі експертів; четверту – 1126 представників локальних спільнот двох мікро-районів мм. Северодонецька (мікрорайон кварталу № 89) та Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна «Сотий»), з них 449 жителів багатоквартирних будинків та будинків приватного сектору, а також 677 батьків учнів двох освітніх закладів: Северодонецького багатопрофільного ліцею та ЗЗСО № 4 м. Старобільська.

Для з'ясування характеру міжвідомчих бар'єрів, що виникають між суб'єктами процесу превенції соціального сирітства у ТГМ, з числа учасників вибірки експертів – представників фахової спільноти – було утворено дві фокус-групи: одна з фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (нині ЦСС – центри соціальних служб) міст Северодонецька і Старобільська Луганської обл. та м. Хмельницького у кількості 47 фахівців; друга – включала представників громадських організацій (ГО): ГО «Сімейний консультативний центр «Радість» (м. Северодонецьк), ГО «Антикафе «Птах» – пізнавально-ігровий центр «Батьківство в радість» (м. Северодонецьк), ГО «Центр свідомого батьківства «Божа корівка» (м. Старобільськ), Обласна громадська організація «Школа мам» (м. Рівне), Хмельницький обласний БФ «Сім'я і дитина», БО «Луганське обласне відділення МБО «Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко”» (проектні локації – соціальний центр «Укріплення сімей» у м. Северодонецьк і м. Старобільськ) загальною чисельністю 52 особи, які взяли участь у груповому інтерв'ю та анкетуванні щодо недоліків взаємодії та співпраці державних і громадських інституцій у процесі вирішення соціальних проблем громадян. Аналіз відповідей учасників фокус груп дозволив виявити і класифікувати міжвідомчі бар'єри (організаційно-управлінські, функційно-правові, економічні, культурно-комунікативні, соціально-психологічні), що є показниками накопиченого комплексу проблем державної соціальної політики України у сфері соціального захисту сімей, дітей та молоді й відображають необхідність упровадження превентивних стратегій у соціальну практику, її реформування за принципами сімейноцентрованості та дитиноцентризму.



Серед основних причин, що викликають складності в міжсекторній взаємодії суб'єктів ТГМ, визначено такі: розрізненість самих громадських організацій на місцях, іноді незацікавленість влади у співпраці з ними, відсутність законодавчо закріплених механізмів взаємодії на місцевому рівні.

Вивчення превентивного потенціалу ТГМ передбачало діагностику представників третьої і четвертої вибірки учасників експерименту з метою визначення рівня теоретичної, практичної і психологічної готовності суб'єктів фахової спільноти до здійснення превенції соціального сирітства у ТГМ та рівня поінформованості жителів громади про наявну інфраструктуру закладів соціального захисту сімей з дітьми у ТГМ, видів соціальних послуг, які надають соціальні служби державного й недержавного сектору; виявлення ризиків виникнення випадків відмови від дитини; активності й готовності жителів залучитися до здійснення превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства тощо.

Проведена діагностико-аналітична робота дозволила встановити, що: 77,6% жителів громад означених міст фактично не знають, де саме вони можуть отримати кваліфіковану допомогу щодо розв'язання тих чи тих життєвих проблем; 65,8% жителів мають нематеріальні проблеми «хронічного» характеру, серед яких переважає група психолого-педагогічних проблем, що стосується комунікації між членами сімей, психоемоційного мікроклімату сім'ї, наявності агресії, випадків насильства, адиктивної поведінки. При цьому 67% представників сусідських громад мають достатньо високий рівень соціальної емпатії і в разі звернення до них готові надати певну допомогу, але не ініціюючи її самостійно, що свідчить про важливість формування й розвитку соціальної активності таких громадян, необхідність організації цілеспрямованої комунікації з цією категорією жителів, їхнього залучення та підготовки до процесу превенції соціального сирітства в контексті утворення сусідських мереж мобільного реагування, громадських об'єднань активних жителів, сусідських варт, клубів активних батьків, радісного батьківства тощо, які були б орієнтовані на підтримку і створення умов для сімей з дітьми щодо розкриття їхнього потенціалу, успішної соціалізації, самореалізації тощо. Результати діагностики готовності основних суб'єктів до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ отримані на констатувальному етапі соціально-педагогічного експерименту представлено на рис. 4, стор. 33.

Теоретико-методологічні засади дослідження, результати аналізу наявного рівня готовності і потенціалу суб'єктів ТГМ щодо попередження соціального сирітства стали основою для наукового обґрунтування та розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

У третьому розділі – **«Наукове обґрунтування та розробка системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста»** – здійснено наукове обґрунтування та моделю-

вання системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ; представлено характеристику її компонентів – ціле-результативного, об'єкт-суб'єктного, змістово-технологічного, середовищного й ресурсного.

Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ здійснювалося на основі аналізу концептуальних положень загальної теорії систем (Р. Акофф, В. Афанасьєв, Л. Берталанфі, І. Блауберг, О. Богданов, Дж. Клір, Дж. Міллер, В. Садовський, А. Уйюмов, Е. Юдін та ін.), принципів побудови відкритих соціальних (В. Лазарев, Н. Луман, Т. Парсонс, О. Тихомирова) і педагогічних / соціально-педагогічних систем (О. Безпалько, В. Беспалько, В. Докучаєва, Р. Іскандрова, О. Караман, С. Омельченко, І. Осипова, І. Трубавіна, С. Харченко), класифікацій систем за різними ознаками (С. Бір, Н. Вінер, В. Ешбі, В. Лазарев, В. Якунін та ін.).

Використання системного підходу дало можливість розглядати *систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* як відкриту, складну, матеріальну, живу, органічну детерміновану та цілеспрямовану соціальну систему, що побудована за соціально-педагогічною моделлю та становить певну цілісність, яка складається із сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних компонентів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, технології, форми, методи, засоби, умови, ресурси, результат тощо) та функційних зв'язків, що виникають між ними на різних рівнях (вертикальному і горизонтальному) та підпорядковані конкретній меті. При цьому *мета* є зовнішнім системоутворювальним чинником (В. Лазарев, П. Люлін, Е. Юдін), у контексті дослідження – як вираження соціального замовлення суспільства на захист права дитини виховуватися в сім'ї (сімейному середовищі). Внутрішнім системоутворювальним чинником є функційний конструкт «управління – самоуправління (В. Якунін) – взаємодія – партнерство» (автор.), який дозволяє зреалізувати мету системи превенції соціального сирітства, зумовлює характер і динаміку її розвитку, дієвість, результативність системи.

Основними *ознаками* досліджуваної системи визначено: ознаки структури системи – цілісність, структурність, ієрархічність, еквіпотенційність; ознаки цілей та функцій системи – цілеспрямованість, ефект синергії, емерджентність / неадитивність, управління, мультиплікативність, концептуальність; ознаки ресурсності й особливостей взаємодії з середовищем – комунікативність, взаємозв'язок, взаємозалежність, адаптивність, рівновага, стійкість стану системи, динамізм (поняття розвитку), історичність.

При моделюванні превентивної діяльності щодо соціального сирітства у ТГМ було враховано, що діяльність як об'єкт моделювання може бути представлена і як структура, і як процес (Ю. Стрелков), тому для розкриття сутності процесу превенції соціального сирітства у ТГМ розроблено структурно-функційну модель системно-комплексної організації превенції соціального

сирітства в умовах ТГМ (рис. 1).

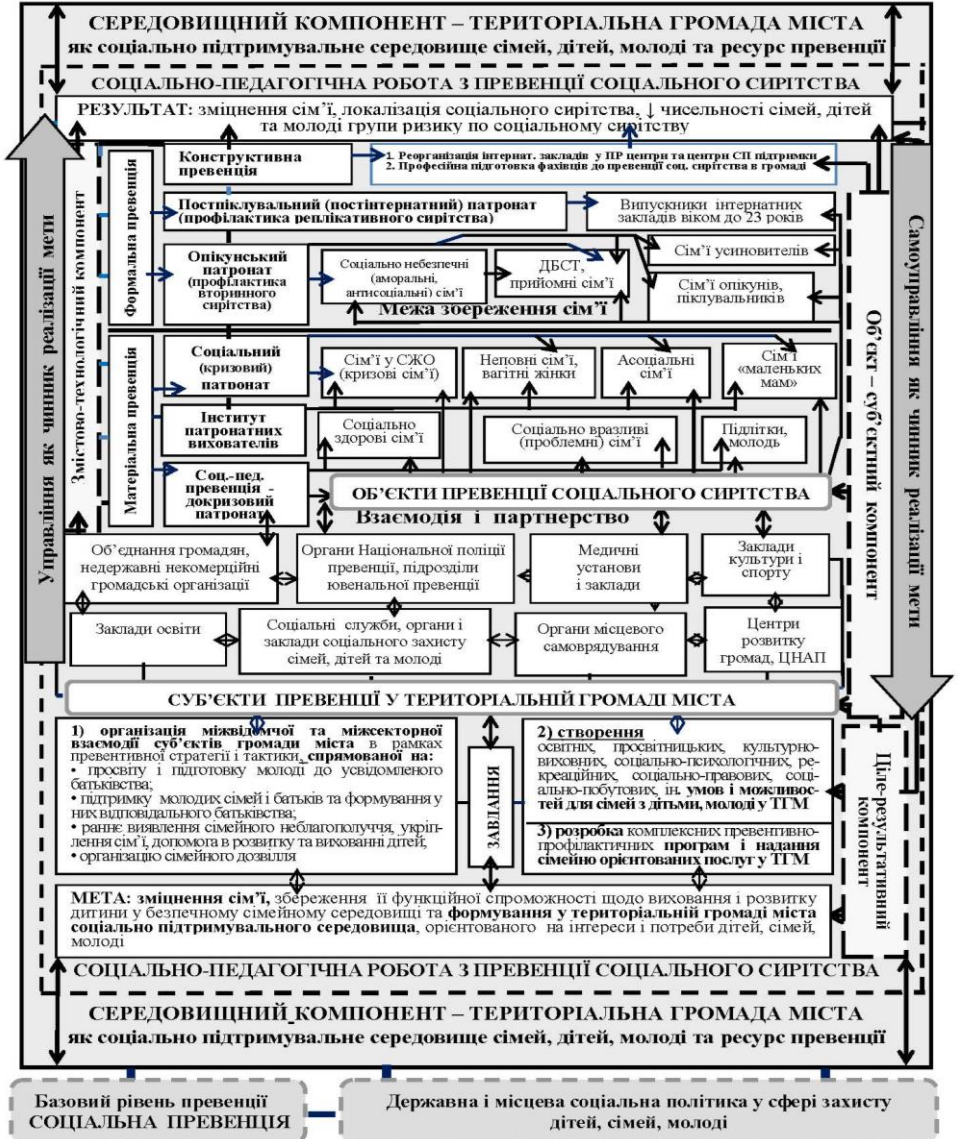


Рис. 1. Структурно-функційна модель системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста

Структурними компонентами досліджуваної системи визначено: ціле-результативний (комплексна мета, завдання, результат), об'єкт-суб'єктний

(об'єкт і суб'єкт), змістово-технологічний (інтегрує зміст, етапи, технології, форми, методи роботи з сім'ями, дітьми, молоддю, громадою, фахівцями), середовищний (утворення превентивного, соціально підтримувального середовища громади міста) і ресурсний (ресурси середовища, суб'єктів, об'єктів).

*Ціле-результативний компонент* досліджуваної системи включає комплексну мету, завдання та проєкцію майбутнього результату соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ.

Комплексна *мета* превенції соціального сирітства представлена як система ієрархізованих цілей (стратегічна соціальна мета, мета в широкому й вузькому значеннях, мета як результат) у вигляді цільового конструкту «міська громада соціально-педагогічної спрямованості, дружня до дітей, сімей, молоді – міцна здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – усвідомлене / відповідальне батьківство – благополуччя дитини».

Установлено, що об'єкт системи дослідження має складну будову, адже, з одного боку, це система соціальних протиріч, причин різноманітного характеру (соціально-економічні, медико-психологічні, соціально-педагогічні), що породжують ризик виникнення явища соціального сирітства (відмови від дитини), а з іншого – усі сім'ї з дітьми, підлітки, молодь (як потенційні батьки) послідовно виступають об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства. Відповідно до шкали «соціальне здоров'я сім'ї» – «ступінь її вразливості і самодостатності» визначено функційно спроможні (соціально здорова сім'я, вразлива (проблемна) сім'я, сім'я у СЖО, кризова сім'я, асоціальна сім'я) та функційно неспроможні сім'ї (соціально небезпечна сім'я, аморальна сім'я, антисоціальна сім'я). Визначено, що функційна спроможність сімей у здійсненні своїх соціальних і соціалізувальних функцій є межею збереження біологічної сім'ї дитини, т. зв. «червоною лінією», порушення якої призводить до втрати дитиною можливості виховуватися в рідній, біологічній, родині та необхідності вже в межах профілактики соціального сирітства відновлення її права на виховання в сімейних формах альтернативного догляду.

Суттєвою ознакою процесу превенції соціального сирітства є *полі-суб'єктність* – наявність суб'єктів соціально-педагогічного рівня (ЗЗСО, ЗДО, заклади спеціальної освіти, органи і служби соціального захисту й підтримки сімей з дітьми, молоді, ЦСС тощо), які ініціюють і формують превентивно-профілактичні дії, є координаторами, які для виконання превентивних функцій можуть залучати заклади, установи, структури, що належать до інших соціальних інститутів ТГМ, так званих *нів-суб'єктів* (установи додаткової освіти й розвитку дітей; підліткові й молодіжні клуби; батьківська громадськість; ГО соціально-педагогічного, превентивного спрямування; дитячі й молодіжні громадські об'єднання, фонди; етнічні громади; установи культури, спорту й туризму, медичні установи, установи МВС; центри професійної

орієнтації; служби зайнятості населення; релігійні установи; сусідські громади тощо). Отже, *суб'єктами* превенції соціального сирітства визначено не лише державні органи й заклади та недержавні організації, представлені у ТГМ, а всі соціальні інститути українського суспільства, дії яких прямо чи опосередковано спрямовані на досягнення мети превенції соціального сирітства.

*Змістово-технологічний компонент* системи складається з двох блоків – змістового й технологічного, що відбивають конкретний зміст і технології превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та охоплюють чотири рівні превентивно-профілактичної діяльності:

*базовий* (соціальна превенція як система потенційного соціального розвитку особистості, групи, соціуму, що передбачає створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей, дітей, молоді, надання суб'єктами ТГМ необхідних сімейно орієнтованих соціальних послуг різноманітного характеру);

*превентивний* (матеріальна превенція – соціально-педагогічний (докризовий) патронат; соціальний (кризовий) патронат, соціально-педагогічна реабілітація сімей з дітьми; розвиток інституту сімей патронатних вихователів);

*профілактичний* (формальна превенція – механізм компенсації наслідків соціальних проблем, реалізується у вигляді соціальної профілактики, передбачає введення: опікунського (сімейного) патронату як механізму забезпечення прав дітей, які вже мають статус дітей, позбавлених батьківського піклування; виховання в сім'ї через усиновлення або влаштування до альтернативних сімейних форм виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, малі групові будинки); постпіклувальний (постінтернатний) патронат – підготовка й соціальна адаптація колишніх вихованців інтернатних установ, альтернативних форм догляду до самостійного життя; підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, популяризація інституту прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, малих групових будинків, інших альтернативних сімейних форм догляду;

*реорганізаційно-мобілізаційний* (конструктивна превенція як механізм створення організаційних умов для подальшої ефективної превентивно-профілактичної роботи у ТГМ, що є основою для рішень із запобігання явищу соціального сирітства, який передбачає: реорганізацію, реструктуризацію державних інтернатних установ у різнопрофільні центри соціально-педагогічної підтримки сімей, дітей та молоді, паліативно-реабілітаційні центри на базі колишніх інтернатних закладів, створення спеціалізованих соціальних центрів різних форм власності, соціальних гуртожитків тощо; професійну підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) фахівців соціальної сфери до здійснення превенції і профілактики соціального сирітства в умовах ТГМ шляхом розробки навчальних курсів, соціально-просвітницьких тренінгів, спецкурсів та їхнього запровадження до освітньої-професійних програм підготовки майбутніх

і програм перепідготовки, підвищення кваліфікації діючих фахівців соціальної роботи, соціальних педагогів, психологів, педагогів і вихователів освітніх закладів).

Характеристика кожного з означених рівнів превенції відображає мету, предмет взаємодії основних суб'єктів та об'єктів превенції і включає найбільш доцільні етапи, форми, механізми, технології, методи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства *в межах її складників*: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації громади міста до превенції соціального сирітства, її перетворення на громаду соціально-педагогічного спрямування, сприятливу для дітей, сімей та молоді; 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ.

З урахуванням поетапності соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства обрано технологію *патронату* як міжвідомчу систему соціального супроводу сім'ї та дітей з метою запобігання соціальному сирітству, дитячої бездоглядності та безпритульності, що заснована на ранньому виявленні сімейних проблем, реабілітації кровної біологічної сім'ї та забезпеченні прав дитини на виховання в умовах сім'ї (Т. Алексєєнко, З. Кияниця, І. Осипова, Ж. Петровичко, А. Юдіна). Різні види патронату по суті є спеціальними технологіями соціально-педагогічної роботи з різними типами сімей з дітьми та утворюють технологічний компонент системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, який охоплює базові технології соціальної роботи (ведення випадку, соціального супроводу через технологію кейс-менеджменту, ін.) і включає конкретні фахові дії, етапи, процедури, форми, методи, методики й техніки превентивно-профілактичної роботи.

*Технологічний компонент* системи представлено як своєрідний політехнологічний комплекс, що інтегрує низку спеціалізованих технологій, форм, методів, етапів соціальної (соціально-педагогічної) роботи. Технологія соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста – це сукупність впорядкованих, цілеспрямованих і координованих дій (етапів, операцій) суб'єктів ТГМ, що спрямовані на взаємодію з об'єктами групи ризику з соціального сирітства задля розв'язання завдань превенції соціального сирітства й отримання вимірюваного результату – укріплення сім'ї і збереження її функційної спроможності щодо повноцінного виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації дитини, а також перетворення територіальної громади міста на сприятливе для сімей, дітей та молоді середовище.

*Середовищний компонент* системи представлено як соціальний простір міжвідомчої / міжсекторної взаємодії і відносин суб'єктів ТГМ, у якому створюються умови, формуються можливості та реалізуються потреби, відповідно до яких кожна сім'я з дітьми, молоді люди, члени громади міста безпосередньо залучаються до процесу життєдіяльності громади міста, а також спроможні ста-

ти суб'єктами власної життєдіяльності. Предметом взаємодії суб'єктів і об'єктів ТГМ є комплекс цільових програм, проєктів, заходів, спрямованих на: налагодження партнерства з сім'єю, утвердження сімейних цінностей; формування засад усвідомленого та відповідального батьківства; соціально-педагогічну підтримку сімей з дітьми, молоді, їхній соціальний захист тощо. Соціально підтримувальне середовище ТГМ представлено як зовнішній ресурс превенції соціального сирітства щодо вразливих категорій сімей з дітьми, молоді.

*Ресурсний компонент* системи визначено як поліструктурне, багаторівневе утворення, що характеризується сполученням різноманітних типів, видів ресурсів суб'єктів та об'єктів системи, що сприяють досягненню стратегічних цілей превенції. Це комплекс зовнішніх і внутрішніх ресурсів (інформаційних, освітніх, виховних, соціальних, педагогічних, соціально-психологічних, соціально-правових, соціально-побутових, рекреаційних, інших) суб'єктів ТГМ та об'єктів превенції соціального сирітства, що утворюють превентивний потенціал ТГМ, спрямований на досягнення цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

Обґрунтовано дві групи *принципів*, які покладено в основу організації і проведення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, а саме: організаційно-політичні (соціального партнерства сім'ї та держави, міжсекторного партнерства та солідарності, комплексності та соціальної відповідальності, пріоритетності сім'ї, безпеки і благополуччя дитини), функційно-діяльнісні (випереджальної дії; адресності та інтеграції; конструктивної активності суб'єктів превенції; інформативності та гласності; розвитку суб'єктності та відповідальності сім'ї, майбутніх батьків).

Наукове обґрунтування, моделювання та характеристика компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ стали основою для її практичної апробації на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи.

У четвертому розділі – «**Дослідно-експериментальна робота з упровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста**» – висвітлено хід та результати дослідно-експериментальної роботи з упровадження системи.

Етапами упровадження системи визначено: підготовчий, основний і заключний. Експериментальна робота здійснювалась за такими напрямками: 1) організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми; 2) організація соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) організація превентивного (соціально підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста; 4) підготовка основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності.

Організація соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ за першими напрямками (робота з сім'єю, молоддю, громадою)

здійснювалася відповідно до розробленої *регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей*, яка впроваджувалася в межах Регіональної цільової програми вдосконалення та розвитку системи надання соціальних послуг у Луганській області на 2016 – 2019 роки «Турбота», що реалізовувалася Департаментом соціального захисту населення на території Луганської області. Апробація розробленої програми в частині покращення якості послуг дітям і сім'ям у громаді відбувалася в пілотних громадах міст Старобільська та Северодонецька Луганської області.

Програма включала комплекс системних організаційних і превентивно-профілактичних заходів, форм та методів, спрямованих на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю, громадою, з урахуванням, відповідно: типу, потреб, ступеня соціальної деградації сімей, рівня сформованості їхнього виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу; юридичного й фактичного статусу дітей, які перебували в альтернативних формах догляду; рівня обізнаності студентської молоді з проблемою соціального сирітства, розуміння ними причинно-наслідкових зв'язків між відповідальним, усвідомленим батьківством і соціальним сирітством; наявних у територіальній громаді міста умов, суб'єктів та ресурсів щодо здійснення превентивно-профілактичного впливу на сім'ї, дітей, молодь, спільноту громади міста задля розвитку їхніх сильних сторін, надання соціально-педагогічної підтримки й допомоги, активізації й залучення громади до превенції соціального сирітства та створення в умовах ТГМ громади соціально-педагогічної спрямованості, сприятливої до дітей, сімей, молоді.

Превентивно-профілактична робота будувалася на основі взаємозв'язку всіх складників моделі системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, пріоритетності таких аспектів, як: розширення можливостей, наснаження (активізація, імпаурмент, надання повноважень) – створення соціально підтримувального середовища для дітей, сімей, молоді в громаді міста; раннє виявлення сімейних проблем, соціально-педагогічна реабілітація кровної, біологічної, сім'ї, забезпечення права дитини на виховання в умовах сім'ї, підтримка й розвиток альтернативних сімейних форм виховання; популяризація ідей та формування навичок усвідомленого, відповідального батьківства в молоді.

*Четвертий напрям* реалізовувався в межах двох складників. Перший – професійна підготовка бакалаврів і магістрів спеціальностей «Соціальна педагогіка» і «Соціальна робота», що зумовило включення до навчальних планів відповідних спеціальностей у ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» розроблених навчальних дисциплін: «Соціально-педагогічна профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності», «Соціально-педагогічна допомога бездоглядним та безпритульним дітям», «Соціально-педагогічна робота з сім'єю», «Соціальна робота з усвідомленого батьківства», «Соціальна, педагогічна і психологічна робота у громаді»,



«Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія суб'єктів соціогуманітарної сфери». Зазначені освітні компоненти були спрямовані на розвиток фахових компетентностей студентів щодо здійснення превентивної діяльності з попередження соціальних ризиків виникнення ситуацій відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності, недопущення та розв'язання СЖО вразливих категорій дітей та сімей групи ризику; оволодіння формами, методами й технологіями превенції соціального сирітства, організації міжвідомчої взаємодії суб'єктів ТГ. У процес фахової підготовки студентів спеціальностей 6.010106 «Соціальна педагогіка», 231 «Соціальна робота» ОКР «бакалавр» у Львівському національному університеті імені Івана Франка впроваджено навчальні дисципліни «Технології соціально-педагогічної роботи», «Соціально-педагогічна діяльність з різними категоріями дітей, молоді та сімей» та ін., змістові модулі «Превенція соціального сирітства: сутність, передумови та технологія реалізації», «Усвідомлене батьківство як інструмент превенції соціального сирітства» та ін.

Другий напрям – підготовка в межах підвищення професійної кваліфікації – реалізовано через організацію і проведення циклу семінарів-тренінгів для фахівців соціальної сфери, які працюють з дітьми, сім'ями, молоддю, громадою, а також спільного з БО «ЛЮВ МБО «Благодійний фонд «СОС Дитяче містечко» проекту «Навчальні програми професійного зростання» для представників пілотних ТГМ Старобільська і Северодонецька.

Аналіз ефективності впровадження розробленої системи здійснено відповідно до чотирьох напрямів організації соціально-педагогічного експерименту та відповідних критеріїв. За першим напрямом – *робота з сім'єю* – використано комплексний критерій оцінки виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу (ВСРП) сім'ї (соціально-правовий, психолого-педагогічний, соціокультурний, медичний критерії та критерій психоемоційного фону), за показниками якого спостерігається динаміка підвищення рівня ВСРП сімей, ступеня їхньої самодостатності, стійкості до ризиків виникнення ситуацій відмови від дитини, зростання сімейних ресурсів (рис. 2). Діагностика проводилась за методикою розрахунку «Соціального профілю сім'ї» (А. Юдіної).



**Рис. 2.** Результати діагностики за комплексним критерієм оцінки виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу сімей I, II, та III реабілітаційних груп

Ефективність роботи з молоддю (студентською молоддю) – *другий напрям* – перевірялась за критеріями: *когнітивним* (рівень сформованості знань про батьківство, розуміння умов, які необхідно створити молодим (майбутнім) батькам для гармонійного розвитку дитини), *ціннісно-поведінковим* (морально-психологічна готовність молоді до виконання батьківських функцій, наявність ціннісних установок, прояв поведінкових навичок усвідомленого батьківства). Установлено позитивні зміни за всіма критеріями, рівнями (рис. 3). Діагностичний комплекс включав анкети на визначення рівня знань і уявлень студентів про роль батьківства і гармонійний розвиток дитини; опитувальник «Уявлення про ідеальних батьків» (Р. Овчарова); модифікований опитувальник «Свідоме батьківство» (М. Ерміхіна), модифікований варіант методики «Батьківський твір» В. Столина (адаптація С. Дев'ятих).

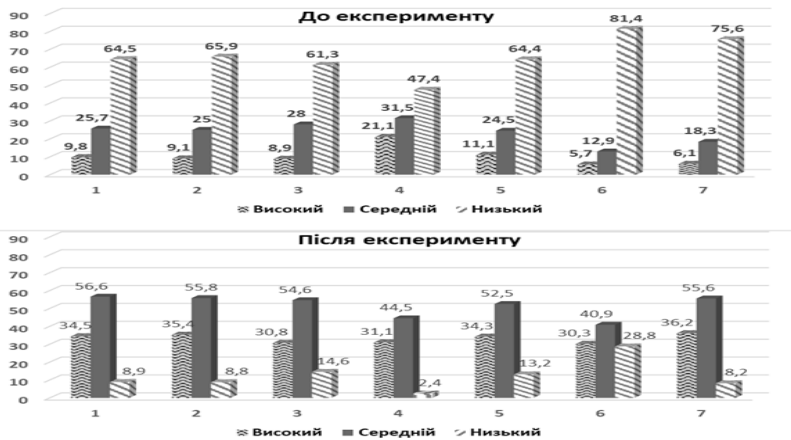
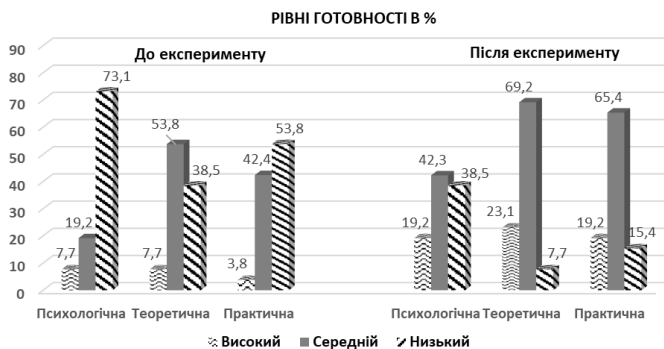


Рис 3. Динаміка узагальнених показників рівня сформованості усвідомленого батьківства студентської молоді (%) (до і після експерименту)

Позитивна динаміка за всіма рівнями та показниками простежується й за *третьім напрямом* – організація превентивного (соціально підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ – відповідно до критеріїв: *комплексного сервісно-технологічного* (ступінь соціально-педагогічної спрямованості громади на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю й наявність соціальних послуг у ТГМ, що спрямовані на забезпечення їхніх прав на безпечне середовище життя, на освіту та розвиток, на охорону здоров'я, на соціальну підтримку й захист дітей та сімей у СЖО, права на сім'ю, виховання в сімейному середовищі тощо) та *комплексного критерію суб'єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста* (критерії факту та якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії, рівень її системності, мобільності та ступінь активності суб'єктів ТГМ, розширення напрямів їхньої співпраці). Результати показали, що для 97,43% дітей, які опинилися у СЖО

(1595 дітей), було збережено право на виховання в сім'ї, 2,57% (42 дитини) – у сімейних формах виховання; 98,05% (1605 дітей) – відповідно, їхні права на безпечне середовище життя, 1,95% дітей (32 дитини) через ознаки домашнього насильства були вилучені із сімей і тимчасово влаштовані до альтернативних форм догляду; 70,86% (1160 дітей) – на освіту та розвиток; 73,79% (1208 дітей) – на життя та охорону здоров'я; 932 сім'ї, які виховують 1637 дітей, скористалися правом на соціальну підтримку й захист у СЖО. На 27,8% збільшилася кількість суб'єктів, включених у процес ведення випадків з розв'язання проблем соціально вразливих категорій сімей з дітьми (так званих команд міжвідомчої / міжсекторної / міждисциплінарної взаємодії), на 25,36% – кількість напрямів співпраці, на 54,35% – кількість об'єктів (вразливих сімей з дітьми), охоплених превентивно-профілактичною роботою мобільних міждисциплінарних команд.

У межах *четвертого напрямку* – професійної готовності основних суб'єктів громади до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, отримані результати діагностики за всіма критеріями – теоретичної, практичної і психологічної готовності, показали підвищення середнього і високого та зниження низького рівнів (рис. 4).



**Рис. 4. Динаміка рівня готовності основних суб'єктів до здійснення СПР з превенції соціального сирітства у ТГМ (%) (до і після експерименту)**

Достовірність результатів дослідно-експериментальної роботи з перевірки ефективності системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ доведена за допомогою t-критерію Стьюдента, Пірсона  $\chi^2$ ,  $F^*$ критерію кутового перетворення Фішера. Отже, гіпотеза дослідження, яка полягала в припущенні, що процес превенції соціального сирітства у ТГМ набуде ефективності за умови його науково-теоретичного обґрунтування та комплексної організації як системи, була підтверджена.

## ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й наукове розв'язання проблеми превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, що полягає в обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці теоретичних і практичних засад системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

**1.** Історико-ретроспективний аналіз наукової літератури дозволив виділити шість основних етапів становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики з попередження й подолання явища соціального сирітства: общинної допомоги (від найдавніших часів до IX (X) ст.), зародження превентивних поглядів (X – XIII ст.), епізодичних проявів превентивних дій (з XIV до XVII ст.), становлення превентивної діяльності (XVIII – поч. XX ст.), поширення практики превенції на західноукраїнських землях (поч. XX ст. – кінець 30-х років XX ст.) і переваги колективних інституційних форм суспільного виховання на українських територіях, підвладних Російській імперії та Радянській державі (з 1917 р. до кінця 80-х років XX ст.), відновлення й розвитку превентивно-профілактичної практики з локалізації явища соціального сирітства та розробки й реалізації нової концепції соціального захисту вразливих категорій дітей шляхом гарантії їхнього природного права на виховання в сім'ї, сімейних формах виховання, інтеграцію в суспільство (поч. 90-х років XX ст. дотепер). В основу періодизації було покладено критерії якісних змін соціальної практики з вирішення питання сирітства та еволюційний розвиток основних суб'єктів превенції (державних і громадських інституцій, структур) на різних історичних етапах. Аналіз засвідчив, що традиції благодійності, соціальної опіки, сімейного виховання й догляду різних вразливих категорій дітей, сімей, молоді були важливою практикою подолання дитячого сирітства загалом, невід'ємним складником суспільного життя в громадах України різних історичних періодів.

**2.** Аналіз зарубіжного досвіду економічно розвинених країн світу дозволив визначити загальносвітові тенденції та форми попередження й подолання проблеми соціального сирітства, підтвердив необхідність розпочатих сьогодні реформ деінституціалізації дитинства й децентралізації влади, важливість створення сімейно орієнтованих і дитиноцентрованих послуг на рівні громад; залучення не лише держави, а й громадськості, бізнес-структур до вирішення проблем дітей, сімей, молоді, приєднання України до всесвітньої ініціативи створення міст і громад, дружніх до дітей та молоді, орієнтованих на гарантію гідного життя в безпечному середовищі можливостей, самореалізацію, задоволення інтересів і потреб, що є важливим підґрунтям для вибудовування превентивної стратегії соціального сирітства та реалізації її на практиці.

**3.** Міждисциплінарний контекст аналізу досліджуваної проблеми засвідчив необхідність її теоретичного і практичного розв'язання з урахуванням здобутків різних галузей наукового знання, узагальнення досягнень філософ-

ської, соціологічної, юридичної, психологічної, соціально-педагогічної науки і практики соціальної роботи, що сприяло більш чіткому усвідомленню сутності і змісту превенції соціального сирітства як наряду соціально-педагогічної діяльності; визначенню її видів /типів, структури, основних складників та їх співвідношення, функцій, спрямованості, специфіки реалізації в умовах ТГМ та стало необхідною і достатньою джерельною базою для обґрунтування теоретико-методологічних засад і системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

4. За результатами аналізу сутності та змісту превенції соціального сирітства в умовах ТГМ з позицій соціальної педагогіки встановлено, що: *превенція соціального сирітства в територіальній громаді міста* – це місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію. *Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку і виховання дітей, запобігання причин виникнення ситуацій відмови від дитини з використанням відповідних форм та методів, зорієнтованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства. Доведено, що базові поняття дослідження співвідносяться як стратегія і тактика превентивно-профілактичної діяльності на рівні ТГМ; особливість превенції соціального сирітства полягає у проведенні превентивних заходів ще до появи небезпечної ситуації виникнення ризику відмови від дитини, формуванні й розвитку ресурсного середовища, внутрішніх і зовнішніх ресурсів сім'ї, особистості щодо спроможності долати ризики соціального сирітства.

5. За результатами теоретичного аналізу встановлено, що *територіальна громада міста* – це складна самокерована соціальна система самоорганізованих локальних спільнот (районів, кварталів (мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні

установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних із побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Важливою характеристикою дієздатності ТГМ є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення тієї чи тієї мети й поступового їхнього перетворення на суб'єкти. З позицій соціальної педагогіки територіальну громаду представлено як груповий соціальний суб'єкт і як соціально підтримувальне середовище – систему соціальних взаємозв'язків його представників, що виступають своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти. Основними організаційно-функційними умовами ефективної реалізації превенції соціального сирітства у ТГМ визначено міжвідомчу взаємодію і міжсекторне партнерство її суб'єктів.

6. Аналіз наявного стану готовності суб'єктів ТГМ до здійснення превенції соціального сирітства засвідчив відсутність організаційно-методичних системних підходів щодо реалізації суб'єктами громади міста превентивної практики і в діяльності установ, і в підготовці кадрів, де простежуються низькі показники знань, умінь та навичок, що безпосередньо стосуються системно-комплексної організації процесу превенції соціального сирітства в умовах ТГМ; фрагментарний характер взаємодії державних і недержавних структур у розв'язанні проблем сімей з дітьми, молоді, а також переважання корекційних форм роботи над превентивними, що є малопродуктивним і витратним в усіх відношеннях; характер державних програм здебільшого змістовно орієнтований на подолання наслідків безвідповідального батьківства при декларуванні превентивних стратегій у соціальній політиці і практиці.

7. Наукове обґрунтування та розробку системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ здійснено на основі концептуальних положень загальної теорії систем. Відповідно, розроблено структурно-функційну модель системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, основними компонентами якої стали ціле-результативний, об'єкт-суб'єктний, змістово-технологічний, середовищний і ресурсний.

Теоретичними засадами розробленої системи стала сукупність наукових підходів: соціально-педагогічного, системного, комплексного, синергетичного, інтеграційного, суб'єктно-середовищного, міждисциплінарного, ресурсного, сервісного, сімейно орієнтованого, дитиноцентрованого, технологічного та ін.; методичними засадами – сукупність технологій, форм, методів, методичного інструментарію соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах соціальної, психологічної, педагогічної роботи з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою; підготовка фахової спільноти до її здійснення.

8. Упровадження теоретичних і методичних засад розробленої системи відбувалося поетапно (підготовчий, основний, заключний етапи) за чотирима напрямками: соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; роботи з молоддю; роботи з організації соціально підтримувального середовища для сімей з дітьми та молоді у ТГМ; підготовки основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності.

Аналіз результатів запровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ було здійснено відповідно до напрямів та розроблених критеріїв: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'єю та дітьми – комплексний критерій оцінки виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу сім'ї, що включає: соціально-правовий, психолого-педагогічний, соціокультурний, медичний критерії та критерій психоемоційного фону; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю – когнітивним та ціннісно-поведінковим критеріями; 3) соціальної роботи в громаді щодо організації превентивного (соціально підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ – комплексний сервісно-технологічний критерій, що відображає ступінь соціально-педагогічної спрямованості громади на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю, наявність у ТГМ відповідних соціальних послуг і технологій соціально-педагогічної роботи; комплексний критерій суб'єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста, що включає критерії факту та якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії зі здійснення превенції соціального сирітства; 4) підготовки основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності – критеріями теоретичної, практичної, психологічної готовності.

Узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи засвідчило позитивну динаміку змін за всіма визначеними критеріями й показниками, що було підтверджено за допомогою методів оцінки й перевірки статистичних гіпотез: t-критерію Стьюдента, критерію Пірсона  $\chi^2$ ,  $\phi^*$ критерію кутового перетворення Фішера. Отримані результати дослідно-експериментальної роботи підтвердили ефективність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Викладені в дисертаційній роботі положення не вичерпують усіх проблем, що потребують розв'язання в сучасній соціально-педагогічній теорії і практиці соціальної роботи щодо превенції соціального сирітства.

Подальшого дослідження потребує розробка змісту, форм, методів, технологій соціально-педагогічної роботи з реінтеграції вихованців інституційних форм альтернативного догляду до біологічних сімей, попередження вторинного й реплікативного дитячого сирітства задля завершеності розв'язання проблеми соціального сирітства та побудови повного циклу превенції соціального сирітства в системі захисту дитинства та гарантії прав дітей на розвиток і виховання в сім'ї, безпечному сімейному середовищі.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

### *Монографії:*

1. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста: соціально-педагогічний аспект : монографія / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ : Вид-во ДЗ «Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка», 2018. 460 с.

### *Колективні монографії, науково-методичні і методичні посібники:*

2. **Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику** : колективна монографія / Горенко С. В., Золотова Г. Д., Кальченко Л. В., Харченко С. Я. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 145 с. (авторські – С. 33–91).

3. **Кальченко Л. В.** Соціально-педагогічний захист бездоглядних дітей у притулках для дітей : наук.-метод. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ «Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка», 2010. 354 с.

4. **Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю** : наук.-метод. посіб. / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : «МБО «БФ» СОС Дитяче містечко», 2015. 212 с. (авторські – С. 6–20, 46–84, 156–196).

5. **Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей** : метод. посіб. / авт.-упорядн. К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. (авторські – С. 15 – 24, 48 – 66, 196–219).

### *Статті в наукових фахових виданнях України:*

6. **Кальченко Л. В.** Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер.: Пед. науки.* 2009. №17 (180). С. 251–262.

7. **Кальченко Л. В.** Системно-комплексна організація превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2011. №20 (231). Ч. 4. С. 159–170.

8. **Кальченко Л. В.** Сутність процесу превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Вісн. Черкаськ. ун-ту. Серія : Пед. науки.* Черкаси. 2011. № 209. С. 62–67.

9. **Кальченко Л. В.** Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2012. №19 (254) жовтень. Ч. II. С. 160–170.

10. **Кальченко Л. В.** Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Наук. записки Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. Сер. : Псих.-пед. науки.* 2012. № 4. С. 23–26.

11. **Кальченко Л. В.** Суспільна практика подолання соціального сирітства на теренах України у V-XVII ст. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса*



*Шевченка. Сер. : Пед. науки.*, 2012. №22 (257) листопад. Ч. VIII. С. 142–153.

12. **Кальченко Л. В.** Історико-педагогічний аналіз суспільної практики подолання й попередження проблеми соціального сирітства на українських землях у складі Російської держави (початок XVII – середина XIX ст.). *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. №3. 2013. С. 86–96.

13. **Кальченко Л. В.**, Островська Н. О. Технологія формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальної громади як умова попередження проблеми соціального сирітства. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки*. 2013. №13 (272), Ч. IV. С. 81–90.

14. **Кальченко Л. В.** Історична ретроспектива становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20-х–30-х роках XX століття. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки*. 2013. №23 (282) вересень, Ч. II. С. 15–27.

15. **Кальченко Л. В.** Розвиток соціально-педагогічної діяльності щодо превенції соціального сирітства у зарубіжних країнах. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки*. 2015. № 2 (291) квітень, Ч. 1. С. 92–103.

16. **Кальченко Л. В.** Реінтеграція вихованців інтернатних закладів до біологічних сімей як системна складова превенції соціального сирітства : нормативно-правове підґрунтя. *Збірн. наук. праць Хмельн. ін-ту соц. техн. Ун-ту «Україна»*. Хмельницький : ХІСТ, 2017. №14. С.81–86.

17. **Кальченко Л. В.** Технологія реінтеграції вихованців інтернатних закладів до біологічної сім'ї як практичний інструмент системи превенції соціального сирітства. *«Science Rise : Pedagogical Education»*. Харків, 2017. №12(20). С.38–43. (*IndexCopernicus*).

18. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства у територіальній громаді міста: соціально-філософське осмислення сутності поняття. *Збірн. наук. праць Херсонськ. держ. ун-ту. Пед. науки*. 2018. Вип. 82(1). С. 215–221.

19. **Кальченко Л. В.** Досвід провідних країн Західної Європи щодо превенції соціального сирітства. *Збірн. наук. праць Хмельн. ін-ту соц. техн. Ун-ту «Україна»*. Хмельницький : ХІСТ, 2018. №16. С. 118–126.

20. **Кальченко Л. В.** Міжвідомчі бар'єри в рішенні проблеми соціального сирітства та шляхи їх подолання у територіальній громаді міста. *Наук. вісник Ужгородськ. ун-ту. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : Вид-во ДВНЗ «Ужгородський національний університет». № 2 (43). 2018. С. 99–106.

21. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста : концептуальні засади. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія II. Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. Вип. 24 (II том). Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 218–224.

22. **Кальченко Л. В.** Соціальне сирітство та його превенція в територіальній громаді міста: міжвідомча взаємодія суб'єктів громади. *Освіта та педагогічна наука*. 2018. №1 (168). С. 53–66.

23. **Кальченко Л. В.** Територіальна громада міста як суб'єкт превенції соціального сирітства. *Збірн. наук. праць «Педагогічні науки»*. Херсон : Вид-во Херсонський державний університет. №83. Т. 1. 2018. С. 203–214. (*Index Copernicus*).

24. **Кальченко Л. В.** Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 14. Т. 2. 2019. С. 137–146. (*Index Copernicus*).

25. **Кальченко Л. В.** Організаційне моделювання системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста. *Інноваційна педагогіка*. Випуск 16. Том 2. 2019. С. 83–100. (*Index Copernicus*).

*Статті у періодичних виданнях зарубіжних країн та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:*

26. **Kalchenko L.** Preventive potential of a territorial community of a city concerning social orphanhood prevention. *EUREKA : Social and Humanities*. Vol. 6 (18), 2018. Tallinn (Estonia). P. 25–33. (*Index Copernicus International*).

27. **Кальченко Л. В.**, Островская Н. А., Кузьменко Г. В. Диагностика уровня сформированности осознанного родительства студенческой молодежи как условие превенции социального сиротства *Society, integration, education – SIE 2020*. : Proceeding of the 14 th International Scientific Conference. Rezekne, Latvia : Rezekne Academy of Technologies, 22-23 May 2020. P. 287–316.

28. **Kalchenko L.** Social work with families on prevention of child abandonment within an urban local community: Ukrainian experience. *Dylematy polityki społecznej i pracy socjalnej – implikacje dla teorii i praktyki*. W: A. Chabior, M. Porąbanić (red.). Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017. S. 93–103.

29. **Кальченко Л. В.** Превенция социального сиротства как направление деятельности территориального сообщества города. *Подготовка социальных педагогов к работе с детьми и молодежью группы риска: международный сборник научных статей / науч. ред. И.В. Ткаченко ; отв. ред. А. М. Дохолян, В. И. Спирина, М. Л. Спирина*. Армавир : РИО АГПА, 2013. С. 124–130.

30. **Кальченко Л. В.** Педагогические условия социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в условиях приютов для детей. *Социальная адаптация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в системе подготовки социальных педагогов : сборник научных статей*. Армавир : Редакционно-издательский центр АГПУ, 2009. С. 138–149.

*Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:*

31. **Кальченко Л. В.** Розвиток міжвідомчої взаємодії як умова ефективного вирішення проблеми соціального сирітства. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / редкол. : Л. Л. Хоружа, та ін. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. С. 70–73.

32. **Кальченко Л. В.** Особенности превентивной деятельности по предупреждению социального сиротства. *Потенциал социального педагога в*

*модернизации российского общества: состояние и перспективы*: материалы III нац. конгресса социальных педагогов России. Анапа, 2012. С. 137–144.

33. **Кальченко Л. В.** Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору*: зб. матеріалів конф. Ніжин, 2012. С. 121–129.

34. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіального сообщества города. *Социальная педагогика: актуальные проблемы и перспективы*: сб. научн. материалов по итогам III Междунар. симпозиума 27–28 марта 2014 г. Вильнюс–Арзамас, 2014. С. 112–120.

35. **Кальченко Л. В.** Формування інклюзивної компетентності викладачів як чинник розвитку соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації*: тези доп. IX Всеук. наук.-практ. конф. 27-28 квітня 2016 р. Хмельницький: ХІСТ Університету «Україна», 2016. С. 89–97.

36. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти*. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2017. Вип. 2 (лютий 2017 р.). С. 133–137.

37. **Кальченко Л. В.** Усвідомлене батьківство молоді як чинник попередження соціального сирітства. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція корекційної і соціальної педагогіки та інклюзії*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2018. Вип. 3 (лютий 2018 р.). С. 140–144.

38. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства як напрям соціальної роботи в територіальній громаді міста. *500-річчя Реформації: соціальна робота в процесі оновлення України та світу*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 20 квітня 2018 р. Дніпро: ДНУ імені Олеса Гончара, 2018. С. 98–105.

39. **Кальченко Л. В.** Організація дослідження превентивного потенціалу територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція спец. освіти і соц. роб.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. Вип. 4 (лют. 2019 р.). С. 86–91.

40. **Кальченко Л. В.** Формування усвідомлення батьківства студентської молоді за допомогою соціально-просвітницького тренінгу. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція спец. освіти і соц. роб.* Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. Вип. 5 (лютий 2020 р.). С. 112–120.

**Кальченко Л. В.** **Теорія і практика превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ, 2021.

У дисертації обґрунтовано теоретичні і практичні засади превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. Представлено історико-ретроспективний аналіз проблеми та визначено основні її аспекти: соціально-філософський, соціологічний, юридичний, психологічний, соціально-педагогічний. Розкрито сутність, зміст та особливості превенції соціального сирітства, визначено її види, структуру, основні складники, функції та специфіку реалізації в умовах територіальної громади міста. Схарактеризовано параметри територіальної громади, розкрито сутність та специфіку міжвідомчої взаємодії її суб'єктів як організаційно-функційних умов превенції соціального сирітства, види патронату (соціально-педагогічний, соціальний, опікунський, постпіклувальний). Представлено діагностику стану готовності суб'єктів територіальної громади міста до розв'язання проблеми соціального сирітства. Обґрунтовано, розроблено та експериментально перевірено систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

*Ключові слова:* соціальне сирітство, превенція, територіальна громада міста, соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства, соціально-педагогічний патронат, соціальний патронат, опікунський патронат, постпіклувальний патронат, соціально-педагогічна реабілітація сім'ї, соціально підтримувальне середовище, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста.

**Кальченко Л. В. Теория и практика превенции социального сиротства в условиях территориального сообщества города. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.**

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Государственное учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко», Старобельск, 2021.

В диссертации обоснованы теоретические и практические основы превенции социального сиротства в условиях территориального сообщества города. Представлен историко-ретроспективный анализ проблемы и определены основные ее аспекты: социально-философский, социологический, юридический, психологический, социально-педагогический. Раскрыты сущность, содержание и особенности превенции социального сиротства как направления социально-педагогической деятельности, определены ее виды, структура, основные составляющие, функции, направленность и специфика реализации в условиях территориального сообщества города. Охарактеризованы параметры территориального сообщества, раскрыта сущность и специфика межведомственного взаимодействия ее субъектов как организационно-функциональных условий превенции социального сиротства, виды патроната (социально-педагогический, социальный, опекунский, постопекунский). Представлена диагнос-

тика уровня готовности субъектов территориального сообщества города к решению проблемы социального сиротства. Обоснована, разработана и экспериментально проверена система социально-педагогической работы по превенции социального сиротства в условиях территориального сообщества города.

*Ключевые слова:* социальное сиротство, превенция социального сиротства, территориальное сообщество, социально-педагогическая работа по превенции социального сиротства, социально-педагогический патронат, социальный патронат, опекунский патронат, постопекунский патронат, социально-педагогическая реабилитация семьи, социально-поддерживающая среда, система социально-педагогической работы по превенции социального сиротства в территориальном сообществе города.

**Kalchenko L. Theory and Practice of Prevention of Social Orphanhood in the Territorial Community of City.** – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for degree of the doctor of pedagogical sciences in specialty 13.00.05 – social pedagogy. – Public Institution «Taras Shevchenko National University of Luhansk», Starobilsk, 2021.

The dissertation substantiates theoretical and practical principles of prevention of social orphanhood in the territorial community of city. The historical and retrospective analysis of the problem of prevention of social orphanhood is presented, the main stages of its formation and development in domestic and foreign public practice are determined. The main aspects, based on interdisciplinary analysis of given problem are determined, such as: socio-philosophical, sociological, legal, psychological, socio-pedagogical. The essence, content and features of prevention of social orphanhood as a direction of socio-pedagogical activity are revealed; its types, structure, main components, functions, orientation and specificity of realization in the territorial community of city are defined.

The parameters of the territorial community of city as a subject of prevention of social orphanhood are characterized. The essence and specificity of interagency partnership and inter-sectoral cooperation of community entities as organizational and functional conditions of prevention of social orphanhood in TC of city are revealed. The diagnostics of existing state of the territorial community subjects' readiness to solve the problem of social orphanages are presented, the level of their resource potential to implement the prevention of social orphanhood is determined. The system of socio-pedagogical work within the TC of city, based on a socio-pedagogical model is substantiated and meaningfully developed; moreover, it is considered to be an open, complex, material, living, organic deterministic and purposeful social system which represents a certain integrity, consisting of a set of various by its nature and purpose complex of components: a whole-effective, object-subject, meaning-technological, environmental, resource. The stages (preparatory, basic, final) and mechanisms of

introduction of the system in four directions are given: 1) social and pedagogical work within families with children; 2) socio-pedagogical work with young people; 3) social work on involvement and intensification of members of city community to solve the problem of prevention of social orphanhood and creation of socio-supporting and favourable environment to children, families and youth on the basis of TC of city; 4) preparation of professional community for preventive work with family, children, youth within the territorial community of city.

Scientific, methodological and technological support of system-complex organization of socio-pedagogical work of the territorial community of city regarding prevention of social orphanhood are developed and tested in practice: socio-pedagogical (pre-crisis) patronage, social (crisis) patronage, trustees (family) patronage, post-custodial (post-boarding) patronage which are the forms of accompanying families with children and technologies of prevention of social orphanhood in TC of city. The criteria and levels (high, sufficient, low) of effectiveness of social and pedagogical work on prevention of social orphanhood within its components are determined: 1) socio-pedagogical work aimed to families with children – a comprehensive criterion for assessing educational and socio-rehabilitation potential for family which includes: social and legal, psycho-logical and pedagogical, socio-cultural, medical criteria and criterion of psycho-emotional background; 2) socio-pedagogical work with young people – cognitive and value-behavioural criteria; 3) social work on involvement and intensification of city community for prevention social orphanhood and creation of the socio-supporting environment in community – a comprehensive service and technological criterion and a comprehensive criterion of subjective socio-communicative interaction of social institutions in city (criterion of a fact and criterion of quality of interagency process, intersectoral partnership on realization of prevention of social orphanhood); 4) preparation of professional community for preventive work with family, children, youth within the TC of city – the criteria are: theoretical, practical and psychological readiness of subjects for implementation of prevention of social orphanhood in terms of TC of city. The effectiveness of the system of prevention of social orphanhood in territorial community of city is tested, further prospects of research and experimental work are determined.

*Keywords:* social orphanhood, prevention of social orphanhood, territorial community, territorial community of city, socio-pedagogical work on prevention of social orphanhood in the territorial community of city, social prevention, socio-pedagogical prevention, material prevention, formal prevention, constructive prevention, patronage, social-pedagogical patronage, social patronage, trustees patronage, post-custodial patronage, socio-pedagogical rehabilitation of a family, socio-supporting environment, conscious parenting, system of social and pedagogical work with prevention of social orphanhood in territorial community of city.